

Κώστας Βεργόπουλος

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΝΟΤΟ

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Για τις χώρες του ευρωπαϊκού νότου, η δεκαετία του '80, σε μια ιστορική προοπτική, συνδέεται ασφαλώς με αξιοσημείωτες οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές μεταβολές. Το τέλος της δυτικοευρωπαϊκής ευημερίας και η εξάντληση της υπόθεσης για μια ανάπτυξη του τύπου των «νέων βιομηχανικών χωρών» επιτρέπουν, σήμερα πλέον, να συνειδητοποιήσουμε μ' ευκολία τις ιδιαίτερα οδυνηρές μορφές με τις οποίες λειτουργεί η κρίση σ' αυτή την περιοχή του κόσμου.¹ Επιβράδυνση και ύφεση στο βορρά και στο δυτικό τμήμα της Ευρώπης, αποσύνθεση και κοινωνική υποβάθμιση στον ευρωπαϊκό νότο.

Πρώτα απ' όλα, θα πρέπει, βέβαια, ν' αποδεχθούμε ότι η αυτή παγκόσμια διαδικασία, δηλαδή στην περίπτωση μας η παρατεινόμενη διεθνής κρίση, είναι σε θέση να προκαλέσει αποτελέσματα αρκετά διαφορετικά και ειδικά για κάθε χώρα, ή για κάθε κατηγορία από χώρες. Εάν η ενσωμάτωση στο παγκόσμιο σύστημα επιτρέπει τη συγκάλυψη, για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, των ειδικών οργανικών προβλημάτων που αντιμετωπίζει κάθε χώρα, από την άλλη πλευρά είναι λογικό ότι η κρίση, ή η επιβράδυνση στη λειτουργία του παγκόσμιου συστήματος, αποτελεί, με τη σειρά της, μια ευνοϊκή προϋπόθεση ώστε, μαζί με τις άμεσες δυσλειτουργίες, να επανεμφανισθεί και πάλι το σύνολο των παλαιών προβλημάτων με νέα μορφή και ένταση.

Η οικονομική αύξηση στη νότια Ευρώπη, κατά τις δεκαετίες του '60 και του '70, δεν συνδέθηκε με οικονομικές και κοινωνικές πρακτικές κατάλληλες να επιτρέψουν τη δόμηση και τη θεσμοθέτηση πραγματικών εθνικών παραγωγικών

1. Για την έννοια «Νέες Βιομηχανικές Χώρες» και τις αντίστοιχες κατατάξεις βλ. OECD, *The impact of the newly industrializing countries on production and trade in manufactures*, 1979 (με μια ενημέρωση των στοιχείων, 1981).

συστημάτων. Ο τύπος της οικονομικής αύξησης, που πραγματοποιήθηκε, ήταν απλώς μια *αντανάκλαση* από τον κύκλο της δυτικοευρωπαϊκής ανάπτυξης και ευημερίας και γι' αυτό το λόγο παρέμεινε μέχρι σήμερα παθητικά εξαρτημένος από τις επιτελούμενες στη δυτική Ευρώπη εξελίξεις. Με άλλα λόγια, η πρόσφατη ευημερία που, μετά το 1974, αρχίζει να εξαντλείται στη νότια Ευρώπη, δεν προέκυπτε από μια παραγωγική μεταλλαγή των εσωτερικών κοινωνικών δομών, ούτε προς την κατεύθυνση της εθνικής ολοκλήρωσης και της σχετικής αυτονομίας ούτε προς την κατεύθυνση της συμπληρωματικότητας σε σχέση με το οικονομικό της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Αντίθετα, η νοτιοευρωπαϊκή ευημερία έπεφτε έτοιμη, χωρίς προεργασία, με *μεταβιβάσεις από το εξωτερικό*, σαν ένας καρπός από τη *σύνδεση* των νοτιοευρωπαϊκών οικονομιών, μετά το 1960, με την πορεία της δυτικής Ευρώπης. Το αποφασιστικό σημείο στη συγκρότηση της νοτιοευρωπαϊκής ευημερίας δεν ήταν η μεταλλαγή των δομών, αλλά η τεχνική της προσκόλλησης στην τροχιά της δυτικοευρωπαϊκής ευημερίας.

Σαν μια γενική παρατήρηση, μπορούμε να σημειώσουμε ότι, κατά κανόνα, οι χώρες του ευρωπαϊκού νότου έζησαν, καθ' όλη αυτή την περίοδο των δύο κρίσιμων δεκαετιών, στην πράξη χωρίς *εξωτερικό καταναγκασμό*: αυτό στάθηκε δυνατό φυσικά όχι διότι πέτυχαν να συγκροτήσουν παραγωγικά συστήματα ιδιαίτερα ανταγωνιστικά και αποτελεσματικά, αλλά κυρίως λόγω της αδιάκοπης ροής εισοδημάτων από το εξωτερικό. Το νοτιοευρωπαϊκό υπόδειγμα πέτυχε, κατά την περίοδο αυτή, να συνδυάσει ένα ιδιαίτερα φερέγγυο σύστημα εξωτερικών πληρωμών, που διασφάλιζε τη νομισματική σταθερότητα, προστατεύοντας μ' αυτόν τον τρόπο την εθνική κατανάλωση εισαγόμενων ειδών, με ένα παραγωγικό σύστημα *α-συνεχές, προβληματικό* και βαρύτατα *υποθηκευμένο*. Μ' άλλα λόγια, η όψη της νομισματικής υγείας συγκάλυπτε οικονομικές ασυνέχειες, αρτηριοσκληρώσεις και ελλείψεις, μια υπερβολικά παθητική εξάρτηση απ' το εξωτερικό στο χρηματιστικό και τεχνολογικό πεδίο.

II. Η ΣΥΝΔΕΔΕΜΕΝΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Το παραπάνω υπόδειγμα εφαρμόζεται κατεξοχήν στην Ελλάδα: μεταναστευτικά εμβάσματα, τουριστικό συνάλλαγμα, εισπράξεις της εμπορικής ναυτιλίας. Αυτές οι τρεις πηγές εισοδημάτων αποτέλεσαν τους τρεις δυναμικούς άξονες πάνω στους οποίους στηρίχθηκε ο κύκλος της πρόσφατης οικονομικής επέκτασης στην Ελλάδα: η συνεχής διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, που όμως οι Έλληνες επιχειρηματίες δεν έπαυσαν ποτέ ν' αντιλαμβάνονται ως ανεπαρκή, τροφοδοτεί τη διαρκή αύξηση των εισαγωγών, χωρίς δυσκολίες από την πλευρά του ισοζυγίου εξωτερικών πληρωμών, αλλά με *καταστροφικές συνέπειες* στο πεδίο

των προϋποθέσεων για τη διοργάνωση της εθνικής παραγωγής. Πάνω σ' αυτή τη βάση, η μόνη αξιοσημείωτη παραγωγική μεταλλαγή που εμφανίστηκε, προήλθε κι αυτή από τη δράση εξωτερικών παραγόντων: η συγκρότηση μιας στοιχειώδους βιομηχανικής δομής, συγκεντρωμένης κυρίως στην επεξεργασία ημι-τελών προϊόντων και αγαθών ενδιάμεσης κατανάλωσης, προοριζομένων, κατά το μέγιστο μέρος, για τις εξαγωγές, πραγματοποιήθηκε κυρίως με επενδύσεις κεφαλαίων αλλοδαπής προέλευσης. Προφανώς, αυτό που εθεωρείτο ακατόρθωτο από τους εθνικούς επιχειρηματίες, πραγματοποιούνταν, τελικά, από τις πολυεθνικές επιχειρήσεις, οι οποίες επωφελούνταν ορισμένων πλεονεκτημάτων συνδεομένων με την ισχυρή θέση τους στη διεθνή αγορά.

Με συντομία, το πρόσφατο υπόδειγμα της μεσογειακής Ευρώπης ήταν εκείνο της *εισαγόμενης ευημερίας* και του οποίου οι βάσεις παρέμειναν εξαιρετικά ευαίσθητες ακόμη και απέναντι στις πιο ελάχιστες μεταβολές των προϋποθέσεων της δυτικοευρωπαϊκής ευημερίας. Η αρχή της σημερινής παρατεινόμενης ύφεσης στην Ευρώπη εκδηλώθηκε με το πρώτο πετρελαϊκό σοκ του 1973 και οδήγησε στην κατάρρευση των δικτατορικών και στρατιωτικών καθεστώτων στον ευρωπαϊκό νότο: στην Πορτογαλία και στην Ελλάδα αρχικά, στην Ισπανία έπειτα. Στη συνέχεια, η πορεία της δυτικής Ευρώπης προς την κρίση είχε τροφοδοτήσει την εφήμερη υπόθεση της μετατόπισης ορισμένων βιομηχανικών κλάδων προς το νότο, όπως επίσης και εκείνη της εμφάνισης των νέων βιομηχανικών χωρών στις μεσογειακές περιοχές της γηραιάς ηπείρου. Ομως, μετά το δεύτερο πετρελαϊκό σοκ του 1979 και την αρχή των '80, αυτή η υπόθεση φαίνεται, με τη σειρά της, να εξαντλείται: στο εξής, γίνεται πλέον σαφές ότι η σχετική σταθεροποίηση και η σχετική ανάκαμψη, που εκδηλώνονται στη δυτική Ευρώπη, ιδίως από το 1983, δεν είναι σε θέση να εμποδίσουν τις χώρες του ευρωπαϊκού νότου να συνεχίσουν τον δρόμο τους προς την «ελεύθερη πτώση».

Απο-επένδυση, απο-βιομηχάνιση, απο-συσσώρευση: η κρίση δεν παύει να επεκτείνεται και να βαθιάνει, πλήττοντας κατά τρόπο ιδιαίτερα οδυνηρό τις μεσογειακές χώρες, δηλαδή ακριβώς αυτές που υποτίθεται ότι επρόκειτο ν' αναλάβουν τη σκυτάλη της ευρωπαϊκής ανάπτυξης. Πτωχεύσεις, ανεργία, ανάδυση συστημάτων *παρα-οικονομίας*: δεν πρόκειται παρά για μερικές μόνον όψεις της σημερινής κρίσης που εκδηλώνεται κατά τρόπο ιδιαίτερα εντυπωσιακό στη νότια Ευρώπη.²

2. Για μια πρόσφατη μελέτη της οικονομικής κατάστασης των χωρών της μεσογειακής Ευρώπης, βλ. Commission économique pour l'Europe (ONU), *Étude sur la situation économique de l'Europe en 1984 - 1985*, Nations Unies 1985.

Λόγω του ότι μεγάλωσε μέσα στα χρόνια της ευημερίας, σαν ένα παράρτημα του κύκλου της ευρωπαϊκής επέκτασης, η ελληνική κοινωνία είναι αδύναμη να εξοικειωθεί με την έννοια «οικονομική κρίση»: για τις οικονομικές δυσχέρειες που εκδηλώνονται μετά το 1974, οι ευθύνες αποδίδονται στους συνταγματάρχες· για τις δυσχέρειες που παραμένουν και μετά την άνοδο των σοσιαλιστών στην εξουσία (1981), επικρατεί η αντίληψη ότι ευθύνεται η δεξιά που κυβερνούσε. Όμως, βέβαια, το ζήτημα της οικονομικής δυσπραγίας δεν εξαντλείται στην κατανομή ευθυνών, αλλά τίθεται αυτό καθαυτό ως πρόβλημα που απαιτεί την κατανόηση, πέρα από την οποιαδήποτε κατανομή ευθυνών. Είναι, λοιπόν, φανερό, ότι υπό τις επικρατούσες συνθήκες και συνήθειες στην Ελλάδα, όχι μόνον η συζήτηση επάνω στην κρίση είναι επί του παρόντος αδύνατον να πραγματοποιηθεί, αλλά —και αυτό είναι ακόμη πιο εντυπωσιακό— η *έννοια της κρίσης* παραμένει κάτι το ασύλληπτο, ενόσω ο λόγος για την κρίση αναφέρεται στην Ελλάδα: η κρίση, για την επικρατούσα αντίληψη, είναι ένα πρόβλημα της διεθνούς επικαιρότητας, αλλά δεν αφορά στην Ελλάδα παρά μόνον έμμεσα, λόγω των επιπτώσεών της.

Κι όμως, η έλλειψη επίσημου λόγου ή συζήτησης πάνω στην κρίση και πάνω στην υπόθεση της εξάντλησης του υποδείγματος της συνδεδεμένης ευημερίας δεν εμποδίζει σήμερα ν' αναπτύσσονται νέα και απροσδόκητα, ισχυρά και σιωπηρά κύματα βάθους της υπαρκτής ελληνικής κοινωνίας, κύματα στα οποία αποτυπώνονται τα οράματα και οι βαθιές ανησυχίες αυτών που δεν έχουν μάθει να μιλούν. Είναι εύκολο να διαπιστωθεί ότι η πρόσφατη εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας προσδιορίστηκε ευρύτατα, κατά κύριο λόγο, από την πρακτική αυτών που δεν έχουν ακόμη διαμορφώσει λόγο, παρά από εκείνους που συνήθως τον χρησιμοποιούν μ' επιτηδειότητα.

Φυσικά, για την κατανόηση των ζητημάτων που διακυβεύονται σήμερα, απαραίτητη είναι η υπενθύμιση των δεδομένων της πρόσφατης εξέλιξης.

Το σχήμα της οικονομικής και κοινωνικής εξέλιξης στην Ελλάδα, από τις αρχές της δεκαετίας του '60, είναι απλό και αντιστοιχεί ευρύτατα στο προτεινόμενο από τον Άλεξις Τοκεβίλ: ένα σύνολο από νέα στοιχεία, που μπορούν να θεμελιώσουν στο μέλλον μια καινούρια κοινωνική τάξη πραγμάτων, αναδύονται σιγά σιγά υπό το κάλυμμα της παλαιάς τάξης και, ευαισθητοποιημένα λόγω της κρίσης και της αδυναμίας να συνεχίσουν στο δρόμο της ποσοτικής ανάπτυξής τους, διεκδικούν τη σταθεροποίησή τους, την τυπική και θεσμική τους κατοχύρωση. Ασφαλώς, είναι ακόμη πρόωπο το να φανταστούμε ένα ολοκληρωμένο νέο σύστημα, όμως μπορεί κανείς να σημειώσει την εντυπωσιακή μαζική εισβολή στην ελληνική κοινωνική σκηνή όχι μόνον νέων ατόμων, αλλά κυρίως νέων κοινωνικών στρωμάτων, με ειδικές κοινωνικές πρακτικές, που ενσωματώνονται δύσκολα στις παραδοσιακές μορφές και διατάξεις της παραδοσιακής εξουσίας.

Ασφαλώς, η *ασύγχρονη εξέλιξη* των οικονομικών και κοινωνικών βαθμίδων, που βρίσκεται στη βάση σημαντικών πολιτικών συγκρούσεων, δεν αποτελεί ένα νέο φαινόμενο, ούτε συνιστά μιαν άγνωστη έννοια στον τομέα της κοινωνιολογίας της ανάπτυξης. Η *ασύγχρονη* προκύπτει απλώς απ' το ότι η ανάδειξη μιας νέας οικονομικής τάξης πραγμάτων αντιστοιχεί καταρχήν σ' ό,τι είναι καινούριο και επίκαιρο, ενώ η κοινωνική τάξη πραγμάτων συμμορφώνεται μάλλον με τις ανάγκες της αναπαραγωγής του παραδοσιακού κοινωνικού οικοδομήματος, πράγμα που ισχύει καταρχήν ακόμη περισσότερο για το πολιτικό σύστημα. Φυσικά, αυτονόητο είναι ότι δεν μπορεί ν' αποκλειστεί και η υπόθεση μια ασύγχρονης κατά την αντίθετη φορά: πρόκειται για την περίπτωση όπου η πολιτική προηγείται, ενώ το κοινωνικό και το οικονομικό στοιχείο υστερούν χρονικά.³

IV. ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΑΝΑΧΡΟΝΙΣΜΟΙ

Για τη σημερινή Ελλάδα, δεν είναι εύκολο να πάψει κανείς να ανακαλύπτει, πίσω από την πρόσοψη της άνεσης και της καταναλωτικής κοινωνίας, τα στοιχεία απίστευτων αναχρονισμών. Εάν είναι αλήθεια ότι κατά κανόνα οι κοινωνίες εκσυγχρονίζονται για να επιτύχουν τον πλουτισμό και την άνεση, οφείλει κανείς να διαπιστώσει ότι στην Ελλάδα όχι μόνον ο πλουτισμός στάθηκε ιστορικά δυνατός χωρίς προγενέστερο κοινωνικό, πολιτικό και θεσμικό εκσυγχρονισμό, αλλά ακόμη περισσότερο, και αυτό είναι χαρακτηριστικό, ο συνεχιζόμενος πλουτισμός είχε αποτέλεσμα να λησμονηθεί επί σειρά ετών η βαθύτατη ανάγκη γενικού εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας.

Δεν χρειάζεται μεγάλη προσπάθεια ή ιδιαίτερα οξυμένη παρατηρητικότητα για να διαπιστώσει κανείς, στην Ελλάδα, τη μέχρι σήμερα επιβίωση δομών, θεσμών, συμπεριφορών, που ανταποκρίνονται σ' έναν τύπο κοινωνίας ιδιαίτερα παραδοσιακό, και αυτό σε όλα τα επίπεδα των κοινωνικών σχέσεων. Μια δομή πατριαρχική, σύμφωνη με τις μεσογειακές παραδόσεις, συνέχιζε μέχρι πολύ πρόσφατα να επιβεβαιώνεται μέσα από τις μορφές του κοινωνικού, πολιτικού και ιδεολογικού ελέγχου, σε συνδυασμό με μια ελεύθερη και εντυπωσιακή κυκλοφορία των σύγχρονων προϊόντων του δυτικού πολιτισμού.

Οι ξένοι παρατηρητές εντυπωσιάζονται όταν διαπιστώνουν σήμερα στην Ελλάδα τον αντίκτυπο που βρίσκουν πάσης φύσεως ιδεολογίες, με κεντρικό άξονα τον πατριωτικό απομονωτισμό και τον εθνικό ναρκισσισμό: το αναγκasti-

3. Για την έννοια της «κοινωνικής ασύγχρονης» και τις εφαρμογές της όσον αφορά στη με-
τάβαση βλ. Gino Germani, T. di Tella, O. Ianni, *Populismo y contradicciones de clase en Latinoamérica*, εκδ. ERA, Μεξικό 1973· G. Germani, *Política y sociedad en una época de transición*, Paidós 1977, και του ίδιου, *El concepto de marginalidad*, εκδ. Nueña Vision, Μπουένος Άιρες 1973.

κό συμπέρασμα είναι ότι η εντυπωσιακή εισβολή του καταναλωτισμού δεν στάθηκε ικανή για ν' ανατρέψει το σύστημα αξιών της παραδοσιακής οικογενειοκεντρικής κοινωνίας και τις παραλλαγές του στον τομέα των μορφών του κοινωνικού ελέγχου. Ακόμη και αν ορισμένοι, σήμερα, βλέπουν αυτόρεσκα σ' αυτό το γεγονός την «αντίσταση» σκληρών εθνικών υποστρωμάτων, είναι ανάγκη να δεχθούμε ότι το σύνολο αυτών των στοιχείων, όταν μετατοπιστούν από το ιστορικό τους πλαίσιο, ενσωματώνονται δύσκολα και όχι χωρίς δυσλειτουργίες στη σύγχρονη τάξη πραγμάτων. Συχνά, μάλιστα, αυτή η δυσχερής ενσωμάτωση παραδοσιακών στοιχείων σφραγίζει το σύγχρονο σύστημα με βαρύτατες αδυναμίες, ελλείψεις ή οργανικές διαταραχές, που καθιστούν προβληματική την ικανότητα της χώρας να προσαρμοστεί έστω στην εποχή της. Παρ' όλα αυτά, θα πρέπει να διαπιστώσουμε ότι, σε τελευταία ανάλυση, το άνοιγμα της ελληνικής κοινωνίας προς τον καταναλωτισμό, ενώ δεν προώθησε νέες μορφές κοινωνικής συνοχής, εντούτοις κατέληξε προοδευτικά στο να υπονομεύσει ανεπανόρθωτα τη λειτουργία όλων των παραδοσιακών μορφών.

Από την άλλη πλευρά, η άσκηση της εξουσίας στην Ελλάδα είναι αλήθεια ότι μονοπωλείτο από έναν σχετικά μικρό αριθμό πολιτικών οικογενειών που, κατά τα τελευταία 50 περίπου χρόνια, είχαν επιβάλει de facto ένα πολιτικό σύστημα χωρίς εναλλαγή. Άγνωστα είδη στον ελληνικό χώρο: η πολιτική εναλλαγή στην εξουσία, ο πολιτικός διάλογος, η ανεκτικότητα απέναντι στις κριτικές και στους αντιπολιτευόμενους. Μέσα στις συνθήκες αυτές, ακόμη και η έννοια του *πολιτικού συστήματος* αποδεικνυόταν ως ιδιαίτερος ακατάλληλη για τη μελέτη αυτής της ιδιότυπης πολιτικής πραγματικότητας. Η εκ των άνω επιλογή και διεύρυνση συνιστούσε τον μόνο μηχανισμό ανακαίνισης που το ολιγαρχικό και πατριαρχικό σύστημα αποδεχόταν, προκειμένου να διαιωνίζει αυτό το υπόδειγμα, που συνέχιζε να βασίζεται στον κομματαρχισμό, στις πελατειακές σχέσεις, στον πολιτικό φεουδαρχισμό, στις επαρχιακές βαρονίες.⁴

Όπως είναι γνωστό, στην Ελλάδα, ο έλεγχος πάνω στην πολιτική λειτουργία και στο κράτος στάθηκε πάντοτε αποφασιστικής σημασίας για τη συγκρότηση και την ανάπτυξη των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων.⁵ Εξ αυτού, μπορεί κάποιος ν' αντιληφθεί εύκολα τους λόγους που προσδιόρισαν την έλλειψη ευκαμψίας του «πολιτικού συστήματος», εξηγώντας έτσι και τις δυσανάλογες αντι-

4. Για το ζήτημα του συστήματος των πολιτικών οικογενειών και για το σύστημα πελατειακών σχέσεων βλ. N. Mouzelis, «Class and clientelistic politics. The case of Greece», στο *Sociological Review*, Νοέμβριος 1978, Λονδίνο· επίσης G. Mavrogordatos, *Stillborn republic: social conditions and party strategies in Greece, 1922 - 33*, Μπέρκλεϋ 1983.

5. Για το ρόλο του κράτους στην Ελλάδα, βλ. K. Τσουκαλάς, *Κράτος και κοινωνική ανάπτυξη*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1981· Mouzelis, «Capitalism and the development of the Greek state» στο R. Scase, *the state in Western Europe*, Λονδίνο 1980· για τον ειδικό ρόλο του κράτους στην ελληνική οικονομία, βλ. K. Βεργόπουλος, «Εισαγωγή στη μελέτη νεοελληνικής οικονομίας», *Μηνιαία Επιθεώρηση*, Σεπτ. 1983.

δράσεις του απέναντι και στην παραμικρότερη υπόθεση πολιτικής εναλλαγής: μέσα στις συνθήκες όπου η εξουσία ασκείται κατ' αποκλειστικότητα και χωρίς μερισμό, η πολιτική εναλλαγή, ακόμη και η πιο περιορισμένη και η πιο αθάνα, κινδυνεύει να θεωρηθεί ως η αρχή μιας αποσταθεροποιητικής διαδικασίας για το κυρίαρχο συγκρότημα. Το παράδειγμα του στρατιωτικού πραξικοπήματος του 1967 είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικό της έλλειψης ευλυγισίας του πολιτικού συστήματος που επικρατούσε παραδοσιακά στην Ελλάδα: η άνοδος του κεντρικού δημοκρατικού κινήματος κατά τα έτη 1961 - 67 δεν αντιπροσώπευε καθ' εαυτήν, στο πολιτικό πεδίο, κανέναν κίνδυνο, εκτός απ' το ότι εκλόνιζε την παντοδυναμία της αρχής της μη-εναλλαγής. Φυσικά, οι λαϊκές κινητοποιήσεις βάδισαν μέσα από έναν δρόμο που τελικά επέβαλε τη νέα αρχή της πολιτικής εναλλαγής. Οι στρατιωτικοί επενέβησαν, διότι θεώρησαν ότι η πολιτική εναλλαγή, που το καθεστώς είχε τελικά δεχθεί να παραχωρήσει, κινδύνευε ταχύτατα να μετεξελιχθεί σε θεσμική και κοινωνική. Η απειλή για τους στρατιωτικούς δεν ήταν το πραγματικό ενδεχόμενο μεταβολής του κοινωνικού συστήματος, που ουδέποτε υπήρξε στα σοβαρά, αλλά η εναλλαγή των πολιτικών ομάδων στην άσκηση της εξουσίας. Οι ομάδες που κυβερνούσαν είχαν τόσο ταυτιστεί με το καθεστώς, ώστε το ενδεχόμενο της εναλλαγής προκαλούσε αμέσως σπασμωδικές αντιδράσεις και σταυροφορίες πάσης φύσεως μεταξύ των ακτιβιστών οπαδών τους.

Από το τέλος του εμφυλίου πολέμου, η εντατικοποίηση των μορφών καταστολής, είτε με το κράτος είτε με το παρα-κράτος, είχε επιτρέψει την αποκρυστάλλωση μιας άμορφης, πατριαρχικής και, στην ουσία, ολιγαρχικής κοινωνίας. Άξονας για την ανάπτυξη αυτής της ιδιότυπης κοινωνίας στάθηκε το κράτος, με τις άμεσες και έμμεσες υπηρεσίες του, όπως και γενικότερα η πάσης φύσεως σύμπραξη μ' αυτό.⁶ Είτε επρόκειτο για συγκρότηση μεγάλης περιουσίας, όπως π.χ. του εφοπλιστικού κεφαλαίου, είτε επρόκειτο για πολύ μικρή προσωπική εξυπηρέτηση, π.χ. διορισμός, άδεια λειτουργίας κλπ., ο ρόλος του κράτους ήταν καθοριστικός.

Ένα σύστημα στηριγμένο στη γεροντοκρατία και στον πατερναλισμό μεσογειακού τύπου —που βρίσκουμε επίσης την ίδια περίοδο στην Ισπανία, στην Πορτογαλία και στη Νότια Ιταλία— επιβλήθηκε και εκφράστηκε με την πολιτική του προστατευτισμού και του δεξιού λαϊκισμού: η ελληνική εικόνα, συμπληρωμένη μ' εκείνη της φρανκικής Ισπανίας και της σαλαζαρικής Πορτογαλίας, στη μεταπολεμική περίοδο υπέβαλε την ιδέα μιας νότιας Ευρώπης ακινητοποιημένης μέσα στην ιστορία.

Η ελληνική κοινωνική αμορφία συμπληρωνόταν με την έλλειψη οποιασδήποτε μορφής σωματειακού κινήματος: οι σχέσεις ανάμεσα στους πολίτες συγ-

6. Για το ζήτημα της συγκρότησης μιας «παρα-κρατικής» μικροαστικής τάξης στην Ελλάδα, βλ. Κ. Βεργόπουλος, «Η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης, 1944 - 1952» στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 - 1950: Ένα έθνος σε κρίση*, έκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1984.

κροτούνταν και λειτουργούσαν μόνιμα μέσω του κράτους και οι σχέσεις των πολιτών με το κράτος ρυθμίζονταν με την τεχνική του ρουσφετιού και τις λοιπές πελατειακές μορφές. Τόσο η ταξική οργάνωση των εργαζομένων, όσο και ο συνδικαλισμός ως κίνημα παρέμεναν σε επίπεδα ευρέως προβληματικά. Κι ακόμη, θα ήταν χαρακτηριστικό να σημειωθεί ότι η κοινωνική τάξη των Ελλήνων εργαζομένων, αυτή καθ' αυτή, είχε δύσκολία να συγκροτηθεί και να υπάρξει κατά τρόπο διακεκριμένο και σημαντικό στο επίπεδο της οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης. Οι λόγοι που προσδιόρισαν αυτή την εξέλιξη δεν μπορούν να περιοριστούν στις αρνητικές όψεις του κατασταλτικού κράτους, αλλά σχετίζονται ασφαλώς και με την ιδιοσυστασία της ελληνικής κοινωνίας, όπως και με το επίπεδο ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού της.

Η διάσταση ανάμεσα στην Ελλάδα και τους Ευρωπαίους εταίρους της εκπλήσσει και σήμερα ακόμη, εάν εξετάσουμε τα συστήματα υγείας, κοινωνικής προστασίας των εργαζομένων, παιδείας. Συνήθως, η Ελλάδα αφιερώνει σ' αυτού του είδους τη μέριμνα περίπου λιγότερο απ' το ήμισυ των σχετικών δαπανών των ευρωπαϊκών χωρών, ως ποσοστό επί του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος.⁷ Είναι φανερό ότι μια χώρα όπως η Ελλάδα, ενώ έχει προσκολληθεί σταθερά πάνω στην τροχιά του αστερισμού των ευρωπαϊκών χωρών, εντούτοις παρουσιάζει πλήθος από δομικά συμπτώματα που προσιδιάζουν μάλλον σε περιφερειακές κοινωνίες. Ασφαλώς, θα πρέπει να δεχθούμε ότι, σε πολλές περιπτώσεις, η εικόνα της αμορφίας και της καθυστέρησης δεν περιορίζεται στον θεσμικό και πολιτικό ιστό αλλά εντοπίζεται επίσης στο οικονομικό και κοινωνικό πλέγμα, φτάνοντας μέχρι τη βάση της κοινωνίας. Η Ελλάδα είναι η μοναδική χώρα της μεσογειακής περιοχής όπου η πλειοψηφία του ενεργού πληθυσμού δεν αποτελείται από μισθωτούς και εργοδότες, αλλ' από τούς *αυτοαπασχολούμενους* και τα μέλη των οικογενειών τους.⁸

Αυτό το ριζικό δεδομένο έχει ως συνέπεια ότι, στο οικονομικό πεδίο, οι αναχρονισμοί είναι ακόμη περισσότερο εντυπωσιακοί: ανυπαρξία κεφαλαιαγοράς, εθνικό νομισματοποιστωτικό σύστημα με βαριές ανεπάρκειες και κυριαρχούμενο από ένα τραπεζικό σύστημα σε υψηλό βαθμό ολιγοπωλημένο. Μ' άλλα λόγια, στην ελληνική περίπτωση ο θεσμικός αναχρονισμός αντανakλά το κοινωνικό μωσαϊκό και αυτό το τελευταίο συνιστά το *υπο-προϊόν* του υποδείγματος της συνδεδεμένης ανάπτυξης που ακολουθήθηκε από τις αρχές των ετών '60 κι έπειτα. Η αιμορραγία της μεταναστευσης και τα εισοδήματα που με χαρακτηρισμό πρόσδου μεταβιβάστηκαν από το εξωτερικό επέτρεψαν, για μια μακρά περίοδο, την *απόσβεση* των εσωτερικών κοινωνικών πιέσεων. Γι' αυτό το λόγο, εάν η ελ-

7. *Statistiques de base de la Communauté*, EUROSTAT 1984.

8. Βλ. OECD, *Labour Statistics, 1960 - 1983*, Παρίσι 1985· βλ. επίσης, OECD, *Historical Statistics, 1960 - 1983*, Παρίσι 1985.

ληνική κοινωνία σήμερα αφυπνίζεται, αυτό οφείλεται στην αναπτυσσόμενη νέα κοινωνική ένταση που προέρχεται από το ότι το υπόδειγμα της συνδεδεμένης ανάπτυξης περιστρέφεται στο εξής στο κενό. Οι μετανάστες επιστρέφουν στη χώρα, τα εισοδήματα σε εξωτερικό συνάλλαγμα μειώνονται και ο τύπος της συνδεδεμένης ανάπτυξης αποδεικνύεται χωρίς επαύριο. Είναι φανερό ότι δεν αρκεί πλέον η επαναδραστηριοποίηση της οικονομίας, δεν αρκεί ο νέος προσανατολισμός της παραγωγής, αλλά, για ένα μέγιστο μέρος των θεμελιωδών οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών, ένα νέο ξεκίνημα εκ του μηδενός θα ήταν κάτι ιδιαίτερα δύσκολο ν' αποφευχθεί.

V. ΠΛΟΥΤΙΣΜΟΣ ΧΩΡΙΣ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟ

Στην Ελλάδα, υπό την πρόσοψη μιας σύγχρονης καταναλωτικής κοινωνίας, κινούμενης στο ρυθμό του ευρωπαϊκού κύκλου, επιβίωσε μέχρι σήμερα ένα κοινωνικό σύνολο ασθενικά δομημένο και ευρύτατα ετερόκλητο. Οι πολιτικές της διασυνδέσεις με τον κύκλο της ευρωπαϊκής ευημερίας, όπως εφαρμόστηκαν από τις νοτιοευρωπαϊκές χώρες από την αρχή των ετών '60, απέδωσαν μόνον έναν άμεσο και εύκολο πλουτισμό υπό μορφή μεταβιβαζόμενων εισοδημάτων, αλλά πάντως όχι τον απαιτούμενο θεσμικό και κοινωνικό εκσυγχρονισμό. Προωθώντας μίαν οικονομική πολιτική ανοίγματος προς την Ευρώπη, τα συντηρητικά μεσογειακά καθεστώτα επέτρεψαν ταυτόχρονα μ' έναν κόπο πολλούς στόχους: η κατανομή του εισαγόμενου πλούτου επέτρεψε τη χειραγώγηση των εσωτερικών κοινωνικών εντάσεων και ανταγωνισμών, διασώζοντας έτσι τα θεμέλια της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής τάξης πραγμάτων.⁹

Είναι αλήθεια ότι, βραχυχρόνια, ο αιφνίδιος πλουτισμός λειτούργησε σαν μια δικλείδα ασφαλείας απέναντι σε κάθε κίνημα που διεκδικούσε τη μεταβολή και τον εκσυγχρονισμό. Το υπόδειγμα της συνδεδεμένης ανάπτυξης επέτρεψε έτσι να σταθεροποιηθεί τα συντηρητικά καθεστώτα στη νότια Ευρώπη. Στη συνέχεια, είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό να σημειωθεί ότι η μεγάλη στροφή της νότιας Ευρώπης προς τ' αριστερά αρχίζει ακριβώς τη στιγμή που εκδηλώνονται τα πρώτα σημεία της ύφεσης στη δυτική Ευρώπη: η φυγή προς τα εμπρός,

9. Ο James Petras, στη μελέτη του για τον ελληνικό καπιταλισμό, προσεγγίζει το πρόβλημα της μεταβίβασης εισοδήματος από το εξωτερικό σε όρους «κεφαλαιακής προσόδου». Ωστόσο δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει τον όρο «κλοπή», όπως και τον όρο «αθέμιτο κεφάλαιο», προκειμένου να χαρακτηρίσει τόσο τον Έλληνα καπιταλιστή, που συγκροτείται συν τέτοιοι μέσα από τις σχέσεις του με το κράτος όσο και την ποιότητα του καπιταλιστικού συστήματος που παραδοσιακά λειτουργεί στην Ελλάδα. J. Petras, «La socialdemocracia del sur de Europa», *Editorial Revolucion*, Μαδρίτη 1984 (ελληνική έκδοση: *Η νοτιοευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία*, εκδ. Στοχαστής 1984).

στο δρόμο της κοινωνικής συντήρησης μέσω του πλουτισμού, δεν είναι πλέον δυνατόν να συνεχιστεί. Στις κοινωνικές πιέσεις των ετών '60 και στις απαιτήσεις εκσυγχρονισμού των μεσαίων στρωμάτων, τα συντηρητικά καθεστώτα είχαν αντιδράσει ανοίγοντας δυνατότητες εύκολου πλουτισμού. Στην ελληνική περίπτωση, δεν έχουμε ούτε καν το φαινόμενο του *συντηρητικού εκσυγχρονισμού*, που διαπιστώνει ο Gino Germani για την Αργεντινή των ετών '40 και '50.¹⁰

Στις μεσογειακές περιοχές της Ευρώπης, η γειτνίαση με την κυρίαρχη και δυναμική εστία της δυτικής Ευρώπης οδήγησε στη γέννηση ενός ειδικού φαινομένου που μπορούμε προσωρινά να το χαρακτηρίσουμε σαν *«πλουτισμό χωρίς εκσυγχρονισμό»*.

Υπό ομαλές συνθήκες, μια διαδικασία πλουτισμού συνδέεται με μια ταχεία αναδιοργάνωση των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων και με την τοποθέτησή τους πάνω σε νέες βάσεις. Στην περίπτωση της Ελλάδας, η αναδιοργάνωση αυτή φάνηκε ως περιττή, εφόσον η κατάκτηση του νέου πλούτου δεν προϋπέθετε μια συμπληρωματική παραγωγική προσπάθεια, αλλά στηριζόταν σε μεταβιβάσεις έτοιμων εισοδημάτων απ' το εξωτερικό. Ο πλούτος αυτού του τύπου ενώ δεν συνδεόταν με μεταβολές στο πεδίο των παραγωγικών δομών, επέφερε όμως πρόσθετες καταναλωτικές ικανότητες.

VI. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΞΑΣΘΕΝΙΣΗ

Μετανάστευση, τουρισμός, εμπορική ναυτιλία: μια κοινωνία μαγεμένη από την άνετη και ταχεία πλημμυρίδα του ξένου συναλλάγματος. Τα πρόσθετα εισοδήματα που εισάγονταν έτσι στην Ελλάδα έφταναν, ανάλογα με τον χρόνο, μέχρι 20% του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος, χρηματοδοτώντας έτσι ένα πελώριο έλλειμμα του εξωτερικού εμπορίου που έφτανε συχνά μέχρι το ύψος των 2/3 των εισαγωγών.¹¹ Στην πραγματικότητα, τα μεταβιβαζόμενα εισοδήματα είχαν ακόμη μεγαλύτερη σημασία, εάν συγκριθούν με τα σχετικώς μικρά ατομικά εισοδήματα των παραληπτών τους. Επί δύο δεκαετίες, η Ελλάδα εισήλθε στον επεκτατικό κύκλο της ευρωπαϊκής κατανάλωσης, χωρίς να μπορεί να παρουσιάσει ούτε τις ανάλογες παραγωγικές δομές ούτε τις επιβαλλόμενες κοινωνικές σχέσεις: τόσο ο κενύσιανισμός όσο και ο φορντισμός σαν υποδείγματα κοινωνικής οργάνωσης, παραγωγικής διαδικασίας και εντατικής συσσώρευσης δεν προχώρησαν ποτέ σε κοινωνίες όπως η ελληνική. Παρ' όλα αυτά, είναι βέβαιο ότι η δυναμική του καταναλωτισμού, ακόμη και αν δεν επέφερε παραγωγικές ή θεσμι-

10. G. Germani, *ό.π.*

11. Βλ. OECD, *Études Economiques: Grèce* (περιοδική έκδοση).

κές μεταβολές, προκάλεσε εντούτοις μια γενική εξασθένηση των παραδοσιακών δομών. Πάνω από 50% του αγροτικού πληθυσμού εγκατέλειψαν την ύπαιθρο είτε προς το εξωτερικό είτε προς τα αστικά κέντρα της χώρας: το γεγονός αυτό, ενώ δεν ήταν αρκετό για να οδηγήσει στη συγκρότηση νέων κοινωνικών σχέσεων, εντούτοις μακροχρόνια συνέβαλε στο να εξασθενίσει και να διαταράξει σοβαρά τη λειτουργία των παλαιών. Ανάλογες ήταν οι επιπτώσεις από τις δραστηριότητες της τουριστικής οικονομίας και της εμπορικής ναυτιλίας. *Η παλαιά τάξη πραγμάτων, μαγεμένη από τον αιφνίδιο πλουτισμό, μπήκε σ' ένα δρόμο που επρόκειτο να οδηγήσει αναπόφευκτα στη δική της εξασθένηση, στη δική της αποσύνθεση.*

Η όλο και εντονότερη στροφή προς τις μορφές του υπερ-καταναλωτισμού εις βάρος των αναγκαίων παραγωγικών μεταρρυθμίσεων και των επιβαλλόμενων κοινωνικών εκσυγχρονισμών κατέληγε πάντα σ' ένα αποτέλεσμα ιδιαίτερα χαρακτηριστικό: τη βαθιά αποσύνδεση ανάμεσα στα νομισματικά προβλήματα και στα ζητήματα της πραγματικής οικονομίας. Η νομισματική ισορροπία κατέληξε να τίθεται ως ένα πρόβλημα *αυτόνομο και ανεξάρτητο* σε σχέση με τις θεμελιώδεις ανάγκες της οικονομίας. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, η υπερ-επάρκεια του ξένου συναλλάγματος διεσφάλιζε στη χώρα μιαν αξιοσημείωτη νομισματική σταθερότητα, κατά τη διάρκεια των δύο κρίσιμων δεκαετιών, ενώ αυτό δεν δικαιολογείτο με βάση τις παραγωγικές και κοινωνικές σχέσεις. Η προσπάθεια για την εκβιομηχάνιση και την ανάπτυξη στην Ελλάδα θα είχε πιθανώς περισσότερο ωφέληθεί από μια χαμηλότερη ισοτιμία της δραχμής απέναντι στα ευρωπαϊκά νομίσματα και το δολάριο. Όμως η διαρκής ροή ξένου συναλλάγματος καθήλωνε τη δραχμή, χωρίς νομισματικά προβλήματα, στην αρχική της ισοτιμία, δηλαδή πολύ υψηλά, πράγμα που σε, τελευταία ανάλυση, ήταν ιδιαίτερα επωφελές για τις εισαγωγές και την κατανάλωση, εις βάρος της εγχώριας παραγωγής και της ανταγωνιστικότητας των εξαγωγών: η δραχμή παρέμενε ισχυρή με νομισματικά κριτήρια, όμως λειτουργούσε *αντιπαραγωγικά* από βιομηχανική άποψη. Μ' άλλα λόγια, η νομισματική σταθερότητα στην Ελλάδα, ενώ ήταν υποδειγματική προ του 1974, εντούτοις λειτουργούσε σαν ένας παράγων που διευκόλυνε την προοδευτική κατολίπωση της εθνικής οικονομίας προς ένα καθεστώς υπερ-καταναλωτισμού και παρασιτισμού.¹²

Ένα νόμισμα σταθερό και διαρκώς υπερτιμώμενο, δεδομένης της σχετικής επιδείνωσης των συνθηκών της πραγματικής οικονομίας, οδηγούσε συστηματικά στη διόγκωση των εισαγωγών. Οι δομές της κατανάλωσης μεταβλήθηκαν ταχύτατα στην Ελλάδα, το επίπεδο και η ποιότητα ανέβηκαν ραγδαία, όμως η πα-

12. Ο Τάσος Γιαννίτης στη θαυμάσια μελέτη του *δέχεται*, επίσης, ότι η εντυπωσιακή σταθερότητα της δραχμής υπό τις κρατούσες συνθήκες τελικά ενθάρρυνε τη δημιουργία συναλλαγματοδόρων βιομηχανιών, βλ. Τ. Γιαννίτης, *Η ελληνική βιομηχανία: ανάπτυξη και κρίση*, Αθήνα 1983.

ραγωγική βάση της χώρας δεν ακολούθησε, ούτε βέβαια και ο χαρακτήρας των κοινωνικών σχέσεων. Η Ελλάδα έγινε έτσι διεθνώς γνωστή ως το παράδειγμα μιας χώρας που ξει σ' ένα επίπεδο ανώτερο από εκείνο που δικαιολογούν τα μέσα που διαθέτει.

Στο πλαίσιο αυτό, η επάρκεια του συναλλάγματος, μεταθέτοντας συνεχώς προς τα πάνω την ικανότητα της χώρας για εισαγωγές ενώ καθιστούσε την επένδυση όλο και δυσκολότερη για τους αυτόχθονες, εντούτοις επέτρεπε και ενεθάρρυνε τις επενδύσεις ξένων κεφαλαίων. Ορισμένες ξένες επενδύσεις συγκεντρώθηκαν περίπου αποκλειστικά στους πέντε κλάδους με τον υψηλότερο βαθμό εξωστρέφειας: διυλιστήρια και παράγωγα πετρελαίου, χημικά προϊόντα, βασική μεταλλουργία και ναυπηγεία.¹³

Το σύνολο των μεταβολών που σημειώθηκαν στην παραγωγική δομή της Ελλάδας, κατά τις δύο δεκαετίες, δεν ήταν παρά άμεσες ή έμμεσες συνέπειες της εισόδου του ξένου κεφαλαίου στους πέντε εξωστρεφείς κλάδους της εθνικής οικονομίας και του ρυθμού με τον οποίο κινήθηκε αυτό το κεφάλαιο μέσα στην εξέλιξη της διεθνούς συγκυρίας. Μ' άλλα λόγια, η υψηλή ή χαμηλή βιομηχανική συγκυρία στην Ελλάδα στάθηκε συνάρτηση της ροής ή της διαρροής του ξένου συναλλάγματος και των ξένων επενδυτικών κεφαλαίων: η χώρα προκρίστηκε με μια βιομηχανική δομή ιδιαίτερα συναλλαγματοβόρα, λόγω του ότι δεν αντιμετώπιζε εξαρχής προβλήματα στενότητας από την πλευρά του αλλοδαπού συναλλάγματος.

Η ελληνική εκβιομηχάνιση προήλθε από την ευρωπαϊκή ευημερία, βάσει μιας διπλής δυναμικής: της αφθονίας του συναλλάγματος και των άμεσων εξωστρεφών επενδύσεων αλλοδαπού κεφαλαίου. Το σύνολο της βιομηχανικής δομής ακολούθησε γενικά την καμπύλη της εξέλιξης των ξένων επενδύσεων στους πέντε κλάδους: ανάπτυξη μεταξύ 1961 και 1967, στιγμιαία επιβράδυνση στα 1967 - 68, νέα ανάπτυξη μεταξύ 1968 και 1973 και από το 1974 και μετά παρατεινόμενη ύφεση μέχρι το σταμάτημα των νέων επενδύσεων.¹⁴ Ας προσθέσουμε ότι μετά το δεύτερο πετρελαϊκό σοκ του 1979, εκδηλώνονται επίσης περιπτώσεις αρνητικής επένδυσης, δηλαδή αποεπένδυσης: ξένες ιδίως επιχειρήσεις, οι οποίες όχι μόνον δεν επενδύουν πλέον, αλλά ρευστοποιούν τις εγκαταστάσεις τους, τροφοδοτώντας μ' αυτό τον τρόπο το ρεύμα εξόδου κεφαλαίων από τη χώρα.

13. Για το ζήτημα του εξωστρεφούς χαρακτήρα της ελληνικής βιομηχανίας, βλ. μεταξύ άλλων Κ. Vergopoulos, «The European Common Market and the Southern Europe: The case of Greece», ανακοίνωση στο Institute for Development Studies (IDS), Πανεπιστήμιο του Σάσεξ, Μπράτον 1979.

14. Για το πρόβλημα του κύκλου και των διακυμάνσεων της ελληνικής οικονομίας βλ. την έσοχη διδακτορική διατριβή του Lazaros Doukakis, *La modernisation industrielle en Grèce*, Ecole des Hautes Études en Sciences Sociales, 1984.

Εάν ο αιφνίδιος πλουτισμός επέτρεψε να λησμονηθεί το ζήτημα του εκσυγχρονισμού, ο τελευταίος άρχισε να παρουσιάζεται ως πρόβλημα επιτακτικό κι επείγον από την επομένη της κατάρρευσης του στρατιωτικού καθεστώτος το 1974. Ο οικονομικός και κοινωνικός εκσυγχρονισμός έρχεται πλέον στην ημερήσια διάταξη, ακριβώς λόγω των υφιστασικών τάσεων της ευρωπαϊκής οικονομίας και των επιπτώσεών της στην Ελλάδα: αυτόνοτο είναι ότι όταν η ποσοτική πρόοδος καθλώνεται, τα ποιοτικά ζητήματα εμφανίζουν προτεραιότητα στην ημερήσια διάταξη. Στη σύγχρονη φάση, το εξωστρεφές υπόδειγμα της συνδεδεμένης ανάπτυξης, όπως τουλάχιστον αυτό εφαρμόστηκε στην Ελλάδα, βρίσκεται σ' αδυναμία να συνεχίσει: ένα διευρυνόμενο οργανικό έλλειμμα εμφανίζεται μέσα στο πλαίσιο της παγκόσμιας ύφεσης και αυτό οδηγεί σ' ένα διογκούμενο εξωτερικό δανεισμό της χώρας.¹⁵

Τα νέα κοινωνικά στρώματα, που διαμορφώθηκαν κατά την περίοδο του «άγριου πλουτισμού», διεκδικούν σήμερα την κατοχύρωσή τους, την οικονομική, πολιτική και κοινωνική τους εξασφάλιση. Ασφαλώς, αυτήν τη νέα κοινωνική πραγματικότητα καλύπτει η εμφάνιση, κατά την τελευταία δεκαετία στην Ελλάδα, μιας νέας ιδεολογικής έπαλξης: του σοσιαλισμού. Το ιστορικά ενεργό νόημα αυτής της καινούριας για τον ελληνικό χώρο έπαλξης, προφανώς, δεν είναι άλλο παρά εκείνο που κατατείνει στο να κατοχυρώσει θεσμικά τη συμμετοχή των νέων κοινωνικών στρωμάτων στις διάφορες βαθμίδες και μορφές της εξουσίας. Ο εύθραυστος χαρακτήρας του προηγθέντος πλουτισμού έχει ως συνέπεια σήμερα τα νέα μεσαία στρώματα να εμφανίζουν μιαν ιδιαίτερη επιμονή στην προσπάθειά τους να εκπορθήσουν θέσεις στο χώρο της πολιτικής εξουσίας, δεδομένου του κεντρικού ρόλου αυτής της εξουσίας ιστορικά μέσα στα πλαίσια του ελληνικού οικονομικού και κοινωνικού σχηματισμού. Ομοίως, η ελληνική τεχνολογική και οργανωτική καθυστέρηση εφόσον συνεπάγεται σοβαρές απειλές ως προς το ύψος της απασχόλησης και το επίπεδο των μισθών, κινητοποιεί και τους μισθωτούς υπό την αυτή έπαλξη για να ζητήσουν περισσότερη ατομική και κοινωνική εξασφάλιση.

Ασφαλώς στα πλαίσια μιας αυστηρής ανάλυσης, θα ήταν ιδιαίτερα επίπονο και επί του παρόντος ακατόρθωτο να επαληθεύσουμε την υπόθεση της διαμόρφωσης ενός νέου ολοκληρωμένου παραγωγικού συστήματος μέσα στους κόλπους της σημερινής ελληνικής κοινωνίας. Θα βρισκόμαστε πλησιέστερα στην άμεσα επαληθεύσιμη πραγματικότητα, εάν διαπιστώναμε απλώς την ιστορική

15. Το εξωτερικό χρέος της χώρας ανερχόταν τον Ιούνιο του 1985 σε 13 δισ. δολάρια και η εξυπηρέτησή του απορροφούσε περίπου το 25% των ετήσιων συναλλαγματικών εσόδων της χώρας, βλ. Commission Economique pour l' Europe, *ό.π.*

φθορά και την αποσύνθεση της παραδοσιακής ολιγαρχικής και πατριαρχικής τάξης πραγμάτων, παρά την ήδη ολοκληρωμένη συγκρότηση μιας αληθινά νέας κοινωνικής τάξης πραγμάτων.

Όπως διαπιστώσαμε ήδη, οι συνεχιζόμενες τάσεις προς τον καταναλωτισμό και τον παρασιτισμό, ενώ επέτυχαν τελικά να υπονομεύσουν τα θεμέλια της πατριαρχικής τάξης πραγμάτων, όμως δεν ήταν φυσικά αρκετές για να προσδιορίσουν τη φυσιογνωμία μιας νέας κοινωνικής τάξης πραγμάτων: το μόνο που επέτυχαν επί του παρόντος ήταν να κενώσουν από το περιεχόμενό τους τις παλαιές πατριαρχικές δομές, να καταστήσουν ανίσχυρες τις παλαιές μορφές του κοινωνικού ελέγχου και της κοινωνικής συνοχής. *Το προγενέστερο καθεστώς έθεσε σε κίνηση κοινωνικές δυνάμεις των οποίων έχασε σιγά σιγά τον έλεγχο.* Αυτή η εξέλιξη επιτρέπει και ν' αντιληφθούμε καθαρότερα τον χαρακτήρα της σημερινής κρίσης στην Ελλάδα: εάν στις χώρες του βορρά, η κρίση γίνεται αντιληπτή ως η αναγκαιότητα για μια *προσαρμοστική πολιτική* σ' ένα νέο και μεταβαλλόμενο διεθνή περίγυρο, με άξονα την αποκατάσταση των βασικών οικονομικών ισορροπιών, στην Ελλάδα, όπως ακριβώς και στις άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες, η οικονομική σταθεροποίηση προϋποθέτει ήδη *δομικές μεταβολές* πολύ πιο θεμελιακές και, κατά συνέπεια, την επεξεργασία των όρων για μια νέα οικονομική, πολιτική, κοινωνική και ιδεολογική *συναίνεση*.

Ήδη, η άνοδος της έννοιας του *σοσιαλισμού* στην Ελλάδα, σαν μια ιστορική «ανάκλυψη» της πρόσφατης δεκαετίας, σαν ένας καρπός ωριμασμένος από την τρέχουσα οικονομική ύφεση, αντίθετα μ' ό,τι συμβαίνει στις δυτικές κοινωνίες όπου οι αριστερές ιδεολογίες βρίσκονται σε υποχώρηση, αποτελεί μια σοβαρή ένδειξη ότι τίθεται εδώ άμεσα πρόβλημα νέας κοινωνικής συναίνεσης, πράγμα που δεν ισχύει κατ' ανάγκην και σε όμοιο βαθμό για τις άλλες περιοχές του κόσμου. Στην Ελλάδα, όλα εμφανίζονται σαν να πρέπει να ξανασυγκροτηθούν από την αρχή: κοινωνικές δομές, δημόσιοι θεσμοί, εκπαίδευση, ιδεολογίες, οικονομικοί μηχανισμοί. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, η επίκληση του σοσιαλισμού προκύπτει ασφαλώς από την αποτυχία των ιδεολογικών σχημάτων παραδοσιακού τύπου και αντιστοιχεί σε μια αρκετά σηματοδοτημένη προοπτική: τη γενική αναμόρφωση του συστήματος.

Ασφαλώς, τα νέα κοινωνικά στρώματα, σαν ορφανά της προγενέστερης ευημερίας, προβάλλουν σήμερα τη σημαία του σοσιαλισμού μ' ένα διπλό στόχο: να θεσμοθετήσουν τη συμμετοχή τους στον νέο μερισμό της εξουσίας και, ταυτόχρονα, να πειθαρχήσουν μ' αυτό τον τρόπο τους μισθωτούς. Φυσικά, διαπιστώνουμε κι εδώ ακόμη μια φορά, ότι η ιδεολογία συνεπάγεται πάντα και όψεις πολύ υλικές, εφόσον θέλει ν' αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα και μάλιστα καταλυτικό στοιχείο για τη συγκρότηση των νέων μορφών του κοινωνικού ελέγχου και της συνοχής που προδιαγράφονται.

Δεν θα στερείτο σημασίας η παρατήρηση ότι, σε τελευταία ανάλυση, η πα-

ραδοσιακή τάξη πραγμάτων επέδειξε μιαν αξιοσημείωτη δύναμη αντίστασης μπροστά στον εκσυγχρονισμό: μπροστά στις δημοκρατικές κινητοποιήσεις των ετών 1961 - 67, μπροστά στη διαδικασία της διεθνοποίησης της αγοράς που καθοδηγήθηκε από τους συνταγματάρχες μεταξύ 1967 και 1974, μπροστά στην πολιτική της ένταξης στην ΕΟΚ που ακολουθήθηκε μετά το 1974. Ο απολογισμός αυτών των εμπειριών συνιστά ένα άθροισμα από ισάριθμες ανασυγκροτήσεις: η παλαιά τάξη επιβεβαιώνεται πάντα, έστω και εξασθενημένη, μέσα από τις πολλαπλές μεταμφιέσεις. Έτσι λοιπόν, μήπως και σήμερα ο επίκαιρος σοσιαλισμός δεν πρόκειται ν' αποτελέσει παρά μια επιπλέον δοκιμασία της διαδρομής, προτού φτάσουμε και πάλι σε μιαν ακόμη ανασύσταση του παλαιού συστήματος, προσαρμοσμένου, αυτή τη φορά και για πρώτη πάντως φορά, στο ρυθμό της εποχής;

VIII. Η ΑΝΑΒΙΩΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΡΑΤΙΣΜΟΥ

Για κάθε περίπτωση, θα πρέπει να δεχθούμε ότι το μπλοκάρισμα του παραδοσιακού συστήματος, που άρχισε να εκδηλώνεται από το 1974, φαίνεται σήμερα πια ότι είναι βαθύ και προς το παρόν ανυπέρβλητο. Η ενεργειακή κρίση του 1973 είχε προκαλέσει μια γενική υπερτίμηση των βιομηχανικών εισροών σε παγκόσμια κλίμακα. Η ελληνική βιομηχανική δομή, υπερβολικά εξαρτημένη από τις εισαγωγές καυσίμων και παραγωγικών εξοπλισμών, επλήγη από τις πρώτες. Η ταχύτατη αύξηση των εισαγόμενων στοιχείων του κόστους παραγωγής δεν μπόρεσε να καλυφθεί ούτε από μιαν αντίστοιχη διεύρυνση των αγορών ούτε από μιαν ανάλογη άνοδο των βιομηχανικών τιμών. Εννοείται ότι για τις χώρες με εθνικά ενσωματωμένη βιομηχανική δομή, δηλαδή με ανεπτυγμένες οριζόντιες και κάθετες παραγωγικές διασυνδέσεις, ο κλονισμός υπήρξε λιγότερο οδυνηρός. Για την Ελλάδα, το 1973 ήταν το ορόσημο για την ιστορική επιβράδυνση των επενδύσεων: σε λίγα χρόνια έφτασαν στα όρια της στασιμότητας. Η εξήγηση αυτής της οικονομικής συμπεριφοράς θα πρέπει ν' αναζητηθεί στον τύπο του κεφαλαίου που λειτουργεί στην Ελλάδα: η υπερβολικά παθητική εξάρτηση —τεχνολογική, χρηματιστική, εμπορική— από το εξωτερικό συντηρεί μονίμως ένα εθνικό κλίμα *υπερεναισθησίας* των επενδύσεων σε σχέση με τις παραμικρές κινήσεις των τιμών στη διεθνή αγορά.

Ο ευρωπαϊκός στασιμοπληθωρισμός ήταν ήδη σε θέση να προκαλέσει στην Ελλάδα μια διόγκωση του κόστους διαμέσου της τιμής των ενεργειακών προϊόντων και των εισαγόμενων κεφαλαιουχικών εξοπλισμών, χωρίς ανάλογο αντιστάθμισμα από την πλευρά των τιμών και των αγορών των βιομηχανικών προϊόντων.

Κατά την προηγούμενη φάση, οι πληθωριστικές πιέσεις στην Ελλάδα, προ-

κύπτοντας από τη δυσκαμψία της παραγωγικής δομής μπροστά σε μια συνεχώς αυξανόμενη ζήτηση, συνήθως απορροφούνταν μέσω της αύξησης των εισαγωγών. Η διόγκωση των εισαγωγών στην Ελλάδα ήταν η δικλείδα ασφαλείας στην οποία διοχετεύονταν η εγγενής πληθωριστική ροπή της οικονομίας. Η νομισματική σταθερότητα και η σταθερότητα των τιμών παρέμεναν έτσι ενόσω η Ελλάδα είχε τη δυνατότητα να εξάγει τον πληθωρισμό της προς τους εμπορικούς εταίρους της. Όμως από τα γεγονότα του 1973 - 74, οι διεθνείς τιμές αυξάνουν ταχύτερα απ' τις ελληνικές, οι συναλλαγματικές εισπράξεις περιορίζονται και συνεπώς η ικανότητα της χώρας για εισαγωγές μειώνεται. Στο εξής, αντί να εξάγει τις πληθωριστικές πιέσεις της, η Ελλάδα μετατρέπεται σε εισαγωγέα πληθωρισμού και το εσωτερικό επίπεδο των τιμών όπως και η προηγούμενη νομισματική σταθερότητα καταρρέουν: ο χρόνιος υποψώσκων εσωτερικός πληθωρισμός γίνεται πλέον φανερός και σ' αυτόν προστίθεται στο εξής και ο εισαγόμενος.

Η διεθνής ευημερία είχε εκθρèneψει τα ανά τον κόσμο τέκνα της, που στη φάση της ύφεσης, κινδυνεύουν ν' αντιδράσουν με το σύμπλεγμα του ορφανού: τα γεγονότα του Ιράν του 1978 - 79 ανήκουν προφανώς σ' αυτή την κατηγορία των αντιδράσεων. Ομοίως, το αυτό φαίνεται ότι ισχύει και για μια σειρά ανάλογες αντιδράσεις σε πολλές άλλες χώρες: Νότια Κορέα, Βραζιλία, Φιλιππίνες κλπ. Σ' όλες τις περιπτώσεις αυτές, το σχήμα είναι απλό: το παγκόσμιο σύστημα εκθρèneψει οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές δυνάμεις, των οποίων καταλήγει τελικά να χάσει τον έλεγχο.

Στην Ελλάδα, η μεταβολή της διεθνούς συγκυρίας από το 1974 ήταν σε θέση να θέσει τέρμα στο υπόδειγμα της συνδεδεμένης αύξησης. Η μεγάλη αναταραχή που ακολούθησε, έγινε δυνατόν να περιοριστεί στην κατάρρευση του στρατιωτικού καθεστώτος, όμως ήδη οι βάσεις του παραδοσιακού ηγεμονικού συγκροτήματος είχαν βαθύτατα κλονιστεί.

Βραχυχρόνια, η βαθύτερη αναταραχή αποφεύχθηκε χάρη στην επιτηδεότητα των συντηρητικών πολιτικών, χάρη στη μετριопάθεια των λοιπών εναλλακτικών κομμάτων, αλλά και χάρη σε μια σχετική οικονομική σταθεροποίηση που αναπάντεχα εμφανίστηκε με τη μορφή της επιστροφής στην οικονομία των παραδοσιακών ελαφρών βιομηχανιών. Έχει διαπιστωθεί με ακρίβεια¹⁶ ότι κατά τη διάρκεια 1973 - 80 εκδηλώθηκε στην Ελλάδα ένα εντυπωσιακό κίνημα οικονομικής παλινδρόμησης προς τις ελαφρές βιομηχανίες με τη χαμηλή οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Προφανώς, όταν τα στοιχεία του σταθερού κεφαλαίου κοστίζουν όλο και ακριβότερα και όταν, για τις δεδομένες τιμές, οι αγορές συρρικνώνονται, οι ελαφρές παραδοσιακές βιομηχανίες, επωφελούμενες του συντελεστή της εργασίας και του σχετικά χαμηλού εργασιακού κόστους, αναδει-

16. Βλ. Τ. Γιαννίτσης κ.ά., *Η ανταγωνιστικότητα μεταξύ της Ελλάδας και των νέων βιομηχανικών χωρών*, ΚΕΠΕ, Αύγουστος 1982, Αθήνα.

κνύνονται ως ενδιαφέρουσες κατευθύνσεις. Έτσι λοιπόν, η κρίση του μοντέρνου βιομηχανικού τομέα στην Ελλάδα οδηγεί —λόγω της ειδικής κατανομής των συντελεστών της παραγωγής στη χώρα— σε μια νέα άνθηση τις παραδοσιακές ελαφρές βιομηχανίες, των οποίων κύριο πλεονέκτημα σε διεθνή κλίμακα ήταν η εντατική αξιοποίηση της φθηνής εργασίας: υφαντουργεία, υφάσματα, ρουχισμός, υποδήματα, δερμάτινα είδη, ποτά, μη μεταλλικά όρυκτά κλπ. κλπ. Επρόκειτο βέβαια για μια αιφνίδια παλινδρόμηση προς τεχνολογίες παραδοσιακού χαρακτήρα με στόχο την *προσαρμογή* στη διεθνή υφεσιακή συγκυρία. Όμως, το φαινόμενο αυτό, που πολλοί επεσήμαναν ως «*απο-βιομηχάνιση*», οδηγώντας σε μια αναβίωση των παραδοσιακών μορφών της εξάρτησης, μήπως, σε τελευταία ανάλυση, δεν κάνει τίποτα άλλο παρά να διασφαλίζει τις βάσεις ενός *ανανεωμένου μεταπρατισμού*;

Ενώ οι μεγάλες μονάδες παραγωγής, χρησιμοποιώντας σύγχρονες τεχνολογίες, ήταν σε ύφεση, ενισχύθηκαν οι μεσαίες και μικρές μονάδες που χρησιμοποιούν τεχνολογίες μεσαίες ή χαμηλές. Η μεταστροφή αυτή δεν εσήμαινε φυσικά ότι άνοιγε μια νέα προοπτική ανάπτυξης, αλλά κυρίως υπεδείκνυε μια θέση προσωρινής αναδιπλώσης απέναντι στην εμβάθυνση της διεθνούς ύφεσης. *Υποβάθμιση του παραγωγικού συστήματος, τεχνολογική οπισθοδρόμηση, έκλειψη οικονομικών προοπτικών, κοινωνική σύγχυση*: αυτές ήταν μερικές μόνον όψεις της κρίσης που δημιουργήθηκε από το αδιέξοδο του υποδείγματος που είχε ακολουθηθεί.

IX. Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΑΠΟΔΙΑΡΘΡΩΣΗΣ

Η βραδεία υποβάθμιση μετατράπηκε σε ταχεία αποσύνθεση από τη στιγμή που εμφανίστηκε το δεύτερο πετρελαϊκό σοκ του 1979. Οι νέες και ταχύτερες αυξήσεις των τιμών των καυσίμων, της τεχνολογίας, των μέσων εξοπλισμού εγκαθίστούν ένα κλίμα απαγορευτικό για τον τύπο των επιχειρήσεων που λειτουργούν στην Ελλάδα, δηλαδή για τις συναλλαγατοβόρες επιχειρήσεις που εισάγουν τις εισροές τους από το εξωτερικό. Ταυτόχρονα, οι ευρωπαϊκές αγορές συρρικνώνονται σοβαρά για τις ελληνικές εξαγωγές: όχι μέσω δασμών ούτε μέσω ποσοτώσεων, αλλά σαν συνέπεια της περιοριστικής πολιτικής των ευρωπαϊκών χωρών με στόχο τη μείωση του πληθωρισμού. Μια τρίτη σειρά παραγόντων ενεργοποιήθηκε με την ταχεία άνοδο του κόστους εργασίας στην Ελλάδα, μετά το 1974, και με τον ανταγωνισμό στις ευρωπαϊκές αγορές των προϊόντων της νοτιοανατολικής Ασίας. Αγορές στάσιμες, ανταγωνισμός αυξημένος, κόστος εργασίας και παραγωγής υψηλό: τα ελληνικά βιομηχανικά προϊόντα, ακόμη και τα πιο ελαφριά, ακόμη και αυτά που απαιτούν την πιο χαμηλή τεχνολογία και την πιο χαμηλή οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, χάνουν τη *διεθνή ανταγωνιστικό-*

τητα, ακόμη και μέσα στην εθνική αγορά. Οι παραγωγικές διαδικασίες και οι διασυνδέσεις αποδιοργανώνονται, η εθνική οικονομία αποσυντίθεται. Το έλλειμμα του εξωτερικού ισοζυγίου αυξάνει ραγδαία και δεν καλύπτεται πλέον παρά μόνον με τη διόγκωση του εξωτερικού δανεισμού.

Ποιοι είναι οι βαθύτεροι λόγοι αυτού του γενικευμένου οικονομικού και κοινωνικού αδιεξόδου σήμερα; Είναι ασφαλώς η αδυναμία να ενεργοποιηθούν νέες προοπτικές τόσο στο επίπεδο των συναρτήσεων παραγωγής, που δεν άλλαξαν από το 1974, όσο και σ' εκείνο της δομής του κόστους παραγωγής, που αναπτύσσεται ταχύτατα και κατά τρόπο ακανόνιστο και μη προβλέψιμο. Όσον αφορά στη φύση αυτού του αδιεξόδου, δεν πρέπει να υπάρχουν αμφιβολίες: δεν πρόκειται για ένα αδιέξοδο απλής οικονομικής προσαρμογής ούτε βέβαια για ένα απλώς πολιτικό ή θεσμικό πρόβλημα. Το αδιέξοδο των συναρτήσεων παραγωγής στην Ελλάδα υπογραμμίζει το αδιέξοδο μιας ολόκληρης τάξης πραγμάτων παραδοσιακά εγκατεστημένης στη χώρα.

Η συνεχιζόμενη αποδιοργάνωση του παραγωγικού συστήματος εκφράζει ασφαλώς τις μέχρι σήμερα ανυπέρβλητες δυσκολίες για τον προσδιορισμό των όρων μιας νέας κοινωνικής συναίνεσης, με την πιο πλήρη και πιο βαθιά έννοια.

Το κόστος της παραγωγής και της εργασίας, η τεχνολογία, ο τύπος της ένταξης στο διεθνές σύστημα, η ανάκαμψη των οικονομικών διαδικασιών δεν μπορούν να διασφαλιστούν, να σταθεροποιηθούν, να προγραμματιστούν, παρά μόνον μέσα στα πλαίσια μιας νέας κοινωνικής συναίνεσης, που θα περιλαμβάνει βέβαια και μια στοιχειώδη συμφωνία των κοινωνικών εταίρων πάνω στο χαρακτήρα του πολιτικού συστήματος, των θεσμών της ιδεολογίας. Το αποφασιστικό σημείο γι' αυτή την αναγκαία ανασύνθεση θα είναι, χωρίς αμφιβολία, ο κοινωνικός, παραγωγικός και θεσμικός εκσυγχρονισμός, που τόσο απέφυγε ή λησμονούσε το παραδοσιακό οικοδόμημα, και θα συμπεριλαμβάνει επίσης τις μορφές του επιβαλλόμενου μερισμού της εξουσίας.

Η αδυναμία της ποσοτικής αύξησης μέσα σ' ένα διεθνές περιβάλλον ύφεσης θέτει αφεύκτως το πρόβλημα των δομικών μεταβολών, η εξάντληση των ορίων του ποσοτικού σημαίνει πλέον την ιστορική στιγμή του ποιοτικού.

X. Ο ΑΝΑΓΚΑΙΟΣ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ

Κατά τη διάρκεια της προηγούμενης ευημερίας, ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός επέδειξε έναν ειδικό χαρακτήρα: μια παραδοσιακή κοινωνία που βρίσκει τον τρόπο να προσκολληθεί στην τροχιά της ευρωπαϊκής ανάπτυξης, μέσω των μεταβιβάσεων εισοδημάτων και των μετακινήσεων εργασίας. Ο εύκολος και ταχύς πλουτισμός καθυστέρησε τον κοινωνικό εκσυγχρονισμό, επέβαλε υποδείγ-

ματα παθητικού υπερ-καταναλωτισμού και οδήγησε την οικονομία προς κατευθύνσεις μη παραγωγικές και παρασιτικές. Οι ιδεολογίες που διαμορφώθηκαν μέσα σ' αυτό το κλίμα δεν ήταν σ' επαφή, παρά μόνον επιφανειακά, με την εξέλιξη του σύγχρονου κόσμου: δέσμιες ενός συμπλέγματος πρωτογονικού και ναρκισσιστικού εθνικισμού, δεν απέτρεπαν τον ξιπασμό μπροστά στα εντυπωσιακά τρυκ της εποχής μας, χωρίς βέβαια να διερωτώνται σχετικά με την τεχνολογική και οργανωτική πλευρά αυτής της παραγωγής. Η κουλτούρα και η εκπαίδευση, μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, δεν ήταν δυνατόν να συνδεθούν με οποιοδήποτε τρόπο είτε με τις συγκεκριμένες αναγκαιότητες της χώρας είτε με τον συγκεκριμένο ιστορικά χαρακτήρα της εποχής μας, αλλά επαναπαύονταν πάνω σε μια γενική και αόριστη αναφορά στις γηραιές παραδόσεις της κλασικιστικής και εγκυκλοπαιδικής ευρυμάθειας. Όμως βέβαια, από την άλλη πλευρά, το υπόδειγμα της συνδεδεμένης ανάπτυξης, ενώ ενίσχυε την εξουσία των παραδοσιακά κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων, κατέληξε στο να εκθρέψει επικίνδυνες αναντιστοιχίες και ρήξεις με την εμφάνιση των νέων κοινωνικών στρωμάτων και των νέων αναγκών. Η ανάπτυξη αυτής της αντίφασης προκάλεσε αναμφίβολα τη διαδικασία της αποδιοργάνωσης της παλαιάς τάξης πραγμάτων και αυτή είναι σήμερα που συνεχίζει να καθοδηγεί τις διαδικασίες της αποσύνθεσης τόσο στον τομέα της οικονομίας όσο και σ' εκείνον των αξιών και της ιδεολογίας γενικότερα.

Ακόμη και αν η Ελλάδα βρίσκεται επί του παρόντος μακριά από τη στιγμή που θα της επέτρεπε να προσδιορίσει θετικά και λεπτομερειακά μια νέα μορφή οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης, παραμένει όμως βέβαιο ότι η διαδικασία της φθοράς της παραδοσιακής τάξης πραγμάτων δεν παύει να βαθαίνει με ακρίβεια και συνέπεια. Πρόκειται βέβαια για μια διαδικασία που δεν διατάχθηκε από καμιά ατομική ή συλλογική βούληση και της οποίας η πορεία δεν εξαρτάται από τη συνείδηση ή την πρακτική κανενός, παρά μόνον από τη δυναμική που έθεσε σε κίνηση το προηγούμενο καθεστώς, χωρίς να ελέγχει πλέον.

Η κερδοσκοπική νοοτροπία των νέων κοινωνικών στρωμάτων προκαλούσε τη φρίκη στην παραδοσιακή αριστοκρατία και στο παραδοσιακό οικονομικό κατεστημένο, όμως, σε τελευταία ανάλυση, ήταν ανεκτή, εφόσον εθεωρείτο ως ιστορικά αναπόφευκτη. Όμως αντίθετα, αυτό που θεωρήθηκε ως απολύτως απαράδεκτο ήταν το «*θράσος*» των νέων μεσοστρωμάτων να επιδιώκουν να λάβουν μέρος στην άσκηση της εξουσίας, να θέλουν να υποκαταστήσουν στην παλαιά ελιτιστική εξουσία νέες μορφές μερισμού και αποσυγκέντρωσης της εξουσίας.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, ακόμη και η στοιχειώδης διεκδίκηση του εκδημοκρατισμού είχε νόημα μόνον υπό την έννοια της αποστεγανοποίησης και της αποσυγκέντρωσης της εξουσίας. Ο εκσυγχρονισμός στην περίπτωση αυτή παίρνει ασφαλώς την έννοια της ανόδου στην εξουσία των νέων στοιχείων που διαμορφώθηκαν κατά την περίοδο της πρόσφατης ευημερίας. Η αναφορά στον σοσιαλισμό εκφράζει κατ' εξοχήν τις φιλοδοξίες της νέας τάξης, η οποία, ενόσω

δεν προσδιορίζεται θετικά με κάποιου είδους σύνδεση με τα μέσα της παραγωγής, δεν μπορεί να ελπίζει ότι θα τα ελέγξει, παρά μόνον ελέγχοντας το κράτος, τις βαθμίδες της νέας αποσυγκέντρωσης και τις νέες τοπικές εξουσίες.

Σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις, παραμένει χωρίς αμφιβολία ότι οι νέες αυτές διεκδικήσεις, είτε αληθινές είτε δημαγωγικές, τοποθετούν ήδη την πολιτική, οικονομική και κοινωνική προβληματική στην Ελλάδα μπροστά σε προβλήματα τελείως καινούρια.

Ομοίως, η επίκληση του σοσιαλισμού, στο σημερινό στάδιο, από μια ανερχόμενη μεσαία τάξη απέναντι στον κόσμο της εργασίας δεν μπορεί να έχει άλλο ιστορικό νόημα παρά την αναζήτηση του «*διαδρόμου*» για μια κοινωνική διαπραγμάτευση της οποίας στόχος θα είναι να αποσπαστεί η συναίνεση των μισθωτών στη διαμόρφωση των νέων μορφών κοινωνικού ελέγχου και κοινωνικής συνοχής. Έχοντας διευκρινίσει το σημείο αυτό, θα μπορούσε κάποιος να παρατηρήσει ότι η αναφορά στον σοσιαλισμό στο παρόν στάδιο στην Ελλάδα λειτουργεί σαν μια προοπτική *ανασύνθεσης* και συνεπώς σαν ένας δρόμος μάλλον ανταγωνιστικός σε σχέση με τις τάσεις που κατατείνουν στην αποδιοργάνωση. Ο σοσιαλισμός, όποια και αν είναι η νομιμοποίηση ή χρήση που του γίνεται, συνδέεται πάντα με μια διαδικασία ανασυγκρότησης, ενώ στην Ελλάδα σήμερα οι διαδικασίες της φθοράς και τα πολλαπλά αδιέξοδα συνεχίζονται και βαθαίνουν.

XI. ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Η ιστορική παρακμή της παλαιάς τάξης πραγμάτων εκδηλώνεται σ' όλα τα πεδία: οικονομία, πολιτική, ιδεολογία, εκπαίδευση, κουλτούρα, κοινωνικές σχέσεις. Στο πολιτικό πεδίο, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι εκδηλώνεται μια νέα και πρωτοφανής για την ιστορία της χώρας κατάσταση: έχει συγκροτηθεί ένα νέο πολιτικό σύστημα που, για πρώτη φορά στην ιστορία της χώρας, σέβεται και τηρεί την αρχή της εναλλαγής στην εξουσία, όπως και τους δημοκρατικούς κανόνες της πολιτικής. Όσο παράδοξη και αν είναι η διαπίστωση, φαίνεται ότι για μια σειρά από χώρες όπως η Ελλάδα, η Ισπανία, η Πορτογαλία, η Αργεντινή κλπ., το δημοκρατικό σύστημα σταθεροποιείται και εμπεδώνεται μέσα σ' ένα περιβάλλον διευρυνόμενης οικονομικής και κοινωνικής παρακμής.¹⁷

Αντίθετα με τις αναλύσεις ορισμένων κοινωνιολόγων που προέβλεπαν το επικείμενο τέλος της πολιτικής και τη συγκρότηση μιας διακεκριμένης και ισχυρής κοινωνίας των πολιτών, αγγλοσαξονικού τύπου, στην περίπτωση μας, η

17. Βλ. Κ. Βεργόπουλος, «Η δημοκρατία σε φόντο οικονομικής και κοινωνικής κρίσης», *ΑΝΤΙ*, Φεβρουάριος 1985.

πολιτική εμπεδώνεται, ενισχύεται και αυτονομείται, ενώ το καθαρά κοινωνικό στοιχείο αποσυντίθεται μέσα στην κρίση: ορισμένοι σπεύδουν να συμπεράνουν ότι η κοινωνία εξαφανίζεται στην εποχή μας, ενώ παράλληλα η πολιτική δημοκρατία όχι μόνον διασώζεται, αλλά και ενισχύεται. Ασφαλώς είναι μια παράδοση συνθήκη για χώρες που μέχρι πολύ πρόσφατα έπασχαν αντίθετα από την υπερβολική δυσκαμψία των *ιδιαίτερα υπαρκτών κοινωνικών δομών* και επιβίωσαν μέσα σε πολιτικά πλαίσια που χαρακτηρίζονταν από την εκ γενετής απουσία ή την περιφρόνηση των δημοκρατικών κανόνων.¹⁸

Κατά κάποιο τρόπο, η πρόοδος του εκδημοκρατισμού σήμερα αποτελεί τον δείκτη και το εργαλείο για την επίτευξη της κατάρρευσης της παλαιάς τάξης πραγμάτων: η αναγνώριση της πολιτικής δημοκρατίας φαίνεται σήμερα ως ο δρόμος για το ξεπέρασμα της παραδοσιακής κοινωνικής τάξης πραγμάτων.

Από την άποψη αυτή ο εκδημοκρατισμός αποτελεί, σε τελευταία ανάλυση, ένα θετικό δείκτη για μια πιθανή κοινωνική ανασύνθεση: αυτό βέβαια προϋποθέτει ότι η πολιτική εδώ είναι η βάση για την επεξεργασία ενός νέου συστήματος μερισμού της οικονομικής και κοινωνικής εξουσίας. Η πολιτική, συνεπώς, δεν είναι απλώς αυτόνομη, όπως υποστηρίζει ο Alain Touraine,¹⁹ αλλά συνιστά ακόμη τη βάση για τη συγκρότηση μιας νέας οικονομίας και μιας νέας κοινωνίας. Εφόσον οι βαθύτεροι λόγοι του σημερινού οικονομικού αδιεξόδου είναι *κοινωνικοί*, προφανώς θα πρέπει ν' αντιμετωπιστούν πρωτίστως πολιτικά: το πολιτικό στοιχείο δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια συμπύκνωση του κοινωνικού. Η οικονομική και τεχνολογική ανόρθωση διέρχεται αφεύκτως από την προγενέστερη πολιτική σταθεροποίηση και την κοινωνική συναίνεση.

Στο οικονομικό πεδίο, οι δυνάμεις του εκσυγχρονισμού δρουν επίσης διαμέσου της αποσύνθεσης της παλαιάς τάξης πραγμάτων. Συχνά τα πράγματα εξελίσσονται μ' έναν τέτοιο τρόπο που δίνει την εντύπωση ότι δεν υπάρχει πιο θεσπέσια γραμμή εκσυγχρονισμού παρά εκείνη του τελειώματος της παλαιάς τάξης πραγμάτων μέχρι τις πιο στοιχειώδεις δομές της: πλήττεται έτσι όχι μόνον η οικονομική και κοινωνική οργάνωση, αλλ' επίσης οι ιδεολογικές νόρμες και κατευθύνσεις, οι πολιτιστικές, οι γλωσσικές. Στα πλαίσια ενός ιστορικού απολογισμού, θα μπορούσε να δείχθει ότι ο εκσυγχρονισμός, ακόμη κι όταν είναι συνειδητά και με ακρίβεια προσδιορισμένος, δεν μπορεί ποτέ να διασφαλιστεί εκ των προτέρων: είναι πάντα ένα στοίχημα, μια αμφίβολη αναμέτρηση, σύμφωνα με δρόμους και τρόπους απροσδόκητους, με διεξόδους απρόβλεπτες και του

18. Βλ. μεταξύ άλλων Nikiforos Diamandouros, «Transition to, and Consolidation of Democratic Politics in Greece, 1974 - 1983: A Tentative Assessment» στο *Western European Politics*, τ. 7, τεύχος 2, Απρίλιος 1984, Λονδίνο· βλ. επίσης για τη σχέση εκδημοκρατισμού και κοινωνικής παρακμής, Marcelo Cavarozzi, *Autoritarismo y democracia*, Μπουένος Άιρες 1983.

19. A. Touraine, «De la modernización importada a las políticas de autodesarrollo», στο *Cursos y Conferencias*, Πανεπιστήμιο του Μπουένος Άιρες 1985.

οποίου η τελική μορφή διακυβεύεται από τις συγκρούσεις που διαπερνούν το σύνολο της κοινωνίας, ακόμη και το ίδιο το εκσυγχρονιστικό στρατόπεδο. Ο χαρακτήρας της συναίνεσης, που ούτως ή άλλως αποτελεί ένα πρώτα απ' όλα πολιτικό πρόβλημα, καθορίζει σε τελευταία ανάλυση τις νέες μορφές του κοινωνικού ελέγχου και, κατά συνέπεια, τον τύπο και τον κοινωνικό χαρακτήρα της επικείμενης εκσυγχρονιστικής διαδικασίας.

XII. ΟΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Οι πλέον εντυπωσιακές μεταβολές κατά τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα αφορούν, χωρίς αμφιβολία, τις ανθρώπινες και κοινωνικές συνθήκες της εργασίας. Παράλληλα με μια σχετικά ταχεία άνοδο του κόστους εργασίας μετά το 1974, θα πρέπει να επιστημόνουμε επίσης μιαν εντυπωσιακή είσοδο στον κόσμο της εργασίας των νέων και του γυναικείου πληθυσμού. Για μια χώρα με την πατριαρχική μεσογειακή παράδοση όπως η Ελλάδα, οι μεταβολές αυτές είναι ιδιαίτερα σημαντικές και, σε ιστορική προοπτική, ανοίγουν ασφαλώς μια νέα εποχή, ακόμη και εάν επέρχονται σε φόντο οικονομικής και κοινωνικής κρίσης.

Ας μη λησμονούμε ότι, κατά κανόνα και μέσα σε ιστορικά πλαίσια κάθε φορά ειδικά, ο *εκσυγχρονισμός της εργασίας* αποτέλεσε πολλές φορές έναν θετικό παράγοντα που επιτάχυνε τις διαδικασίες για την αναμόρφωση των τεχνολογικών σχέσεων και των συναρτήσεων παραγωγής εν γένει. Ο τύπος της οργανικής σύνθεσης και η τεχνολογία του εφαρμοζόμενου κεφάλαιου προσδιορίζονται γενικά από τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες προσφέρεται η εργασία.

Τα ιστορικά παραδείγματα των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και της Ομοσπονδιακής Γερμανίας, μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, μαρτυρούν για τον ενεργό ρόλο που παίζει η *δομή της προσφοράς εργασίας* στον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό του κεφαλαίου και στην οικονομική και κοινωνική ανακαίνιση: η πλέον ακριβοπληρωμένη και η πλέον προστατευμένη κοινωνικά εργασία απέτελεσε κίνητρο για επενδύσεις *εντάσεως κεφαλαίου* και φυσικά *εντάσεως τεχνολογίας*. Στις περιπτώσεις αυτές, το κόστος παραγωγής κατήλθε όχι με τη συμπίεση του κόστους εργασίας, αλλά με την τεχνολογική μεταλλαγή, η οποία διασφάλισε έτσι όχι μόνον τη διεθνή ανταγωνιστικότητα, αλλά και την τεχνολογική ανάπτυξη και αυτονομία. Φυσικά, υπάρχει πάντα το αντι-παράδειγμα της Ιαπωνίας. Όμως, στην τελευταία περίπτωση, είναι πιθανόν ότι η απουσία κινήτρων από την πλευρά της προσφοράς εργασίας αντισταθμίστηκε με τον ιδιαίτερα δραστήριο ρόλο του ιαπωνικού κράτους στη συνεννόηση μεταξύ των βιομηχάνων και στον μακροχρόνιο εθνικό σχεδιασμό στο τεχνολογικό πεδίο.

Στην Ελλάδα, είναι αλήθεια ότι, από το 1974 και μετά, το κόστος εργασίας εγείρεται προοδευτικά σε μια σημαντική πρόκληση: τόσο για το τελείωμα της παλαιάς οικονομικής και κοινωνικής τάξης πραγμάτων, όσο και για τον προσδιορισμό της φυσιγνωμίας της νέας. Ας παρατηρήσουμε όμως ότι οι κοινωνικές νόρμες που εφαρμόζονταν στην Ελλάδα μέχρι το 1974, και όχι μόνον λόγω του δικτατορικού καθεστώτος, ήταν ιδιαιτέρως χαμηλές και πάντως δύσκολα αποδεκτές από τα πρότυπα που ίσχυαν στους Ευρωπαίους εταίρους.

Για ν' αναφέρουμε ένα συγκεκριμένο παράδειγμα, μπορούμε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του πραγματικού ωριαίου μισθού στην Ελλάδα: μεταξύ των ετών 1974 και 1982, αυξήθηκε συνολικά σε πραγματικά μεγέθη, δηλαδή μετά την αφαίρεση του σχετικού πληθωρισμού, κατά 64%. Ας μη λησμονούμε όμως ότι ο ελληνικός μισθός, ακόμη και αν αυξάνεται τα τελευταία χρόνια ταχύτερα απ' ό,τι στις άλλες χώρες του κόσμου, εξακολουθεί πάντως να παραμένει πολύ πίσω από τα ευρωπαϊκά μισθολογικά πρότυπα. Το ωριαίο κόστος της εργασίας στην Ελλάδα, μολονότι εξελίσσεται ταχύτατα, συνεχίζει εντούτοις να μην αποτελεί παρά ένα μικρό μόνο μέρος του αντίστοιχου διεθνούς μέσου όρου.

*Ωριαίο κόστος εργασίας σε
Ευρωπαϊκές Νομισματικές Μονάδες²⁰
(Γερμανία = 100)*

	1975	1981
Γερμανία	100	100
Βέλγιο	103	110
Γαλλία	80	88
Ιρλανδία	46	55
Ιταλία	73	67
Ολλανδία	110	98
Αγγλία	52	68
ΕΛΛΑΔΑ	29	35

Από την άλλη πλευρά, το συνολικό κόστος εργασίας στην Ελλάδα παραμένει ακόμη σε επίπεδα εντυπωσιακά χαμηλά σε σχέση με την ακαθάριστη αξία της βιομηχανικής παραγωγής. Ας σημειωθεί βέβαια ότι στοιχεία συγκεκριμένα για τέτοιου είδους μετρήσεις στην Ελλάδα και για χρονολογίες πολύ πρόσφατες δεν είναι διαθέσιμα, σ' αντίθεση μ' ό,τι συμβαίνει στις άλλες χώρες της ΕΟΚ. Παρ' όλα αυτά, μπορούμε να σχηματίσουμε μια κατά προσέγγιση ιδέα ως προς το ειδικό βάρος που αντιπροσωπεύουν οι μισθοί μέσα στη συνολική δομή του κόστους παραγωγής και στις βιομηχανικές τιμές, τόσο στην Ελλάδα όσο και σε ορισμένους εμπορικούς εταίρους της στη διεθνή αγορά, ιδίως σ' ό,τι αφορά τις

20. EUROSTAT, *ό.π.*

τρεις γραμμές προϊόντων των ελληνικών βιομηχανικών εξαγωγών.²¹

*Κόστος εργασίας ως % της ακαθάριστης αξίας
της βιομηχανικής παραγωγής, 1978*

	Υφαντικά	Δέρματα	Ρουχισμός Υποδήματα
Γερμανία	28	21	29
Ιταλία	26	15	29
Αγγλία	24	18	29
Ολλανδία	26	29	29
Δανία	29	34	42
Ιρλανδία	20	15	28
ΗΠΑ	23	25	28
Ισπανία	27	17	29
Πορτογαλία	26	17	27
ΕΛΛΑΔΑ	15	13	20
Τουρκία	15	11	16
Νότια Κορέα	13	9,6	15

Καταρχήν, θα έπρεπε να σημειώσουμε τη σχετική σύγκλιση της δομής κόστος/τιμές σε μια σειρά από χώρες του ευρωπαϊκού αστερισμού. Προφανώς, οι μεσογειακές χώρες και ιδιαιτέρως η Ελλάδα αποκλίνουν από τις ευρωπαϊκές κατά τρόπο αξιοσημείωτο. Ειδικά, το ελληνικό κόστος εργασίας είναι το χαμηλότερο στον ευρωπαϊκό κόσμο και συγκρίνεται μ' εκείνο της Τουρκίας και της Νότιας Κορέας. Ας μη λησμονούμε ακόμη τη σημαντική πρόοδο της τεχνολογίας κατά τα τελευταία χρόνια στους πιο πάνω τρεις κλάδους. Εξ αυτού, μπορεί κάποιος να υποθέσει ότι για ένα συνολικό κόστος εργασίας, ο ευρωπαϊκός ατομικός μισθός είναι ασύγκριτα πιο υψηλός από τον αντίστοιχο ελληνικό, εξαιτίας του χαμηλότερου βαθμού στην ένταση του κεφαλαίου στην Ελλάδα.

Επιπροσθέτως, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι το μέσο κόστος εργασίας για το σύνολο της ελληνικής βιομηχανίας τοποθετείται σε επίπεδα ακόμη πιο χαμηλά, απ' ό,τι για τους τρεις παραπάνω κλάδους, λόγω της πιο χαμηλής συμμετοχής της εργασίας στη συνάρτηση παραγωγής των υπόλοιπων κλάδων της βιομηχανίας. Πράγματι, σύμφωνα με τις πιο πρόσφατες στατιστικές που διαθέτουμε, μπορούμε να επαληθεύσουμε ότι, για τη χρονιά 1980, το μέσο κόστος εργασίας στο σύνολο της ελληνικής βιομηχανίας —δηλαδή στις μονάδες που απασχολούν πάνω από 10 πρόσωπα— ήταν 12,90% της ακαθάριστης αξίας της βιομηχανικής παραγωγής.²² Με σκοπό τη διεθνή σύγκριση, μπορούμε ν' αναφέρουμε ότι κατά την αυτή χρονική περίοδο, το κόστος εργασίας στην Ισπανία ήταν 19,15% της ακαθάριστης αξίας παραγωγής, στην Πορτογαλία 18,38%, στην

21. Βλ. *Οικονομικός ταχυδρόμος*, 29 Νοεμβρίου και 6 Δεκεμβρίου 1984.

22. Βλ. *Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος*, 1983, Αθήνα 1984.

Ιταλία 14,70% και στην Τουρκία 14,17%. Ασφαλώς, για τη διαμόρφωση αυτής της αναλογίας παρεμβάλλονται επίσης τα δεδομένα της αγοράς και του όγκου των πωλήσεων, όμως είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό να σημειώσουμε ότι όλες οι μετρήσεις και τα κριτήρια κατατείνουν στο να ενισχύουν εδώ την αυτή υπόθεση: τόσο ο ατομικός μισθός όσο και το συνολικό κόστος βιομηχανικής εργασίας στην Ελλάδα βρίσκονται γενικά πολύ πίσω από τα ευρωπαϊκά πρότυπα.²³

Ομοίως, οι δαπάνες της κοινωνικής προστασίας των εργαζομένων, δηλ. αυτό που διεθνώς ονομάζεται *έμμεσος ή κοινωνικός* μισθός, έχουν αναμφίβολα αυξηθεί αισθητά κατά τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα. Παρ' όλα αυτά, οι δαπάνες αυτές στη χώρα μας μόλις που φτάνουν τα 14% του ΑΕΠ, ενώ στη Γαλλία, Γερμανία, Βέλγιο, Ολλανδία βρίσκονται στο ύψος του 28% σε σχέση με το ΑΕΠ.²⁴ Εάν υπολογίσουμε τις δαπάνες κοινωνικής προστασίας κατά κεφαλήν κατοίκου, θα διαπιστώσουμε ότι το συνολικό ποσό που αφιερώνεται για την κοινωνική προστασία του κάθε πολίτη είναι *grosso modo* 5 φορές ανώτερο στη Γαλλία και Γερμανία απ' όσο στην Ελλάδα, ενώ το αντίστοιχο εθνικό προϊόν κατά κεφαλήν είναι μόνον 2,5 φορές ανώτερο. Επιπλέον, γι' αυτές τις υπηρεσίες που είναι 5 φορές λιγότερες στην Ελλάδα, ο Έλληνας μισθωτός καλείται να δεχθεί κρατήσεις 2 φορές περισσότερες απ' ό,τι οι Ευρωπαίοι συνάδελφοί του των οποίων η κοινωνική ασφάλιση βασίζεται σε ασύγκριτα υψηλότερη χρηματοδότηση από την πλευρά του κράτους.²⁵

Παρά τις διευκρινίσεις αυτές, είναι γεγονός αναμφισβήτητο ότι το κόστος εργασίας στην Ελλάδα σήμερα εμφανίζεται, τουλάχιστον για ορισμένους, ως απολύτως απαγορευτικό. Όμως βέβαια, αυτό το πρόβλημα, όπως είδαμε, είναι σε τελευταία ανάλυση ζήτημα τεχνολογίας και βιομηχανικής ειδίκευσης στον διεθνή χώρο. Ενόσω η Ελλάδα θα συνεχίζει να μην παράγει τίποτε άλλο παρά μόνον παραδοσιακά είδη ελαφρών βιομηχανιών και μάλιστα με πεπαλαιωμένες τεχνολογίες, που στηρίζονται στην εκμετάλλευση της φθηνής εργασίας, θα έχουν ασφαλώς δίκιο όσοι θεωρούν το σημερινό κόστος εργασίας απαγορευτικό. Όμως, από την άλλη πλευρά, η άνοδος της τιμής της εργασίας στον δυτικό κόσμο βρίσκεται στη βάση αδιάκοπων τεχνολογικών μεταλλαγών, ακόμη και στο πεδίο των παραδοσιακών ελαφρών βιομηχανιών, όπως τα υφαντουργικά, οι βιομηχανίες ρουχισμού και υπόδησης. Η ιστορική άνοδος του κόστους εργασίας στην Ελλάδα, ιδίως αυτή τη στιγμή που η χώρα έγινε πλήρες μέλος της ΕΟΚ, μπορεί, υπό ορισμένους όρους, ν' ανοίξει καινούριους τεχνολογικούς δρόμους για τις επενδύσεις, επιταχύνοντας έτσι τη διαδικασία του εκσυγχρονισμού. Ομοίως, αυτή η διαδικασία είναι σε θέση να οδηγήσει σε μισθολογικές διαφορο-

23. Βλ. *Annuaire Statistique des Nations Unies*, 1982.

24. EUROSTAT, *ό.π.* και *Οικονομικός ταχυδρόμος*, 20 Δεκεμβρίου 1984.

25. *Οικονομικός ταχυδρόμος*, *ό.π.*

ποιήσεις που θα διευκόλυναν τη συγκρότηση των εθνικών παραγωγικών διασυνδέσεων. Από την αύξηση των οριζόντιων και κάθετων διασυνδέσεων εξαρτάται το ύψος της προστιθέμενης αξίας που παραμένει στη χώρα και το οποίο σήμερα είναι ιδιαιτέρως χαμηλό, λόγω της υψηλής περικτικότητας σε εισαγόμενες απ' το εξωτερικό εισροές των ελληνικών βιομηχανικών προϊόντων.²⁶

Αναμφισβήτητα, το κόστος εργασίας στην Ελλάδα διογκώνεται εξαιρετικά, κατά τα τελευταία χρόνια, πράγμα που δημιουργεί προβλήματα ως προς την ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων, ακόμη και μέσα στην εθνική αγορά. Όμως, η ανταγωνιστικότητα διαρκείας είναι άραγε δυνατόν ν' αναζητηθεί προς την κατεύθυνση μιας τυχαίας και εφήμερης συμπίεσης του κόστους εργασίας, που θα κινδυνεύει να διαβάλλει την αξιοπιστία της διαμορφωμένης κοινωνικής συναίνεσης, αφήνοντας ανεκμετάλλευτη εκείνην του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού; Εξάλλου, εάν υποθέσουμε μια επιστροφή του ύψους των μισθών προς τα πίσω, προς τα πρότυπα που ίσχυαν υπό το στρατιωτικό καθεστώς, θα είχαμε σ' αυτή την περίπτωση ένα σοβαρότατο αντικίνητρο για να μην πραγματοποιηθεί ποτέ ή να καθυστερήσει και πάλι σοβαρά ο απαιτούμενος τεχνολογικός

26. Η έλλειψη διασυνδέσεων της βιομηχανικής παραγωγής σε εθνικό επίπεδο έχει ως συνέπεια μια πολύ μεγάλη εξάρτηση από τις εισαγωγές κεφαλαιουχικού εξοπλισμού. Είναι γνωστό ότι σε μερικούς βιομηχανικούς κλάδους, ανάλογα με το βαθμό εξωστρέφειας, οι εισαγόμενες εισροές καλύπτουν μέχρι και το 80% της τελικής αξίας του προϊόντος. Αυτή η υπερβολική τεχνολογική εξάρτηση, έχει ως συνέπεια μια υπερευαίσθησία της ελληνικής βιομηχανικής δομής απέναντι στις κινήσεις των διεθνών τιμών απ' ενός και απ' ετέρου μια σημαντική μείωση της προστιθέμενης αξίας ως ποσοστού της ακαθάριστης βιομηχανικής αξίας. Πραγματικά, με βάση το κριτήριο του ποσοστού της προστιθέμενης βιομηχανικής αξίας, η Ελλάδα, σε παγκόσμια κλίμακα, κατέχει μια πολύ χαμηλή θέση σε σχέση με την ομάδα των βιομηχανικών χωρών:

*Προστιθέμενη αξία ως %
της ακαθάριστης βιομηχανικής αξίας, 1980*

Γερμανία	52%
Η.Π.Α.	43%
Σουηδία	45%
ΕΣΣΔ	43%
Γαλλία	41%
Βραζιλία	40%
Ιταλία	39%
Ιαπωνία	37%
Τουρκία	37%
Ν. Κορέα	34%
Πορτογαλία	32%
ΕΛΛΑΔΑ	31%
Μαλαισία	28%
Σιγκαπούρη	26%
Φιλιππίνες	19%

Πηγή: *Annuaire Statistique* ONU, 1982
και *Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος*, 1983.

και κοινωνικός εκσυγχρονισμός. Η ανταγωνιστικότητα και η παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνουν μόνον με τη διαρκή τεχνολογική ανανέωση του κεφαλαίου και δεν μπορούν να στηρίζονται σοβαρά και για μεγάλο χρονικό διάστημα στη σύντμηση των μισθών.

Με αυτή την αυστηρά οριοθετημένη έννοια, η κατοχυρωμένη άνοδος του κόστους εργασίας μπορεί να εξελιχθεί σε θετική προϋπόθεση του οικονομικού και τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, ενώ βέβαια από την άλλη πλευρά ενεργεί ως ο παράγοντας που «κλείνει» ιστορικά την παλαιά τάξη πραγμάτων. Ομοίως, μπορούν έτσι ν' ανοίξουν οι δρόμοι για την επαγγελματική ειδικευση και τη διαρκή επιμόρφωση των εργαζομένων, πράγματα που, μέσα στο παραδοσιακό πλαίσιο, παρέμεναν χωρίς καν αντικείμενο και χωρίς λόγο ύπαρξης.

Δίπλα από την εξέλιξη των οικονομικών συνθηκών της προσφοράς εργασίας, θα πρέπει να σημειώσουμε επίσης τις σημαντικές μεταβολές που πραγματοποιούνται, υπό την πίεση της κοινωνικής βάσης, στο θεσμικό και κοινωνικό πεδίο. Πράγματι, ο εκσυγχρονισμός των συνθηκών προσφοράς εργασίας στην Ελλάδα αφορά όχι μόνον στην οικονομία, αλλ' επίσης στους θεσμούς και στην κοινωνική κατοχύρωση (status) των εργαζομένων. Θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι κατά την πρόσφατη περίοδο, μετά το 1974, η επιχείρηση στην Ελλάδα, ως οικονομική μορφή, βγαίνει προοδευτικά από ένα καθεστώς ιδιαίτερα αναχρονιστικό, όσον αφορά είτε στην εσωτερική της οργάνωση είτε στις σχέσεις της με την υπόλοιπη κοινωνία. Ορισμένοι φτάνουν μάλιστα στο σημείο να διαπιστώσουν ότι η ελληνική επιχείρηση μόλις τώρα τελευταία άρχισε να βγαίνει από ένα καθεστώς με χαρακτήρα «οιονεί φεουδαρχικό». Πράγματι, μετά το 1974, ο πόλος της εργασίας δεν παύει να ενισχύεται και να εμπεδώνεται στην Ελλάδα, πέρα απ' τις οικονομικές και κοινωνικές κατακτήσεις, στο επίπεδο της κοινωνικής αναγνώρισης, στο συνδικαλιστικό και θεσμικό πεδίο ακόμη και μέσα στους κόλπους της επιχείρησης. Αρχικά, μετά το 1974, αναδείχθηκε, για πρώτη φορά, ένας νέος συνδικαλισμός, αποκεντρωμένος και μάλιστα διαρθρωμένος με βάση τον εσωτερικό χώρο της επιχείρησης, στη θέση του παραδοσιακού υποδείγματος που στηριζόταν στις ομοσπονδίες των ειδικοτήτων και στην πολιτικοποίηση που ερχόταν «απ' έξω». Οπωσδήποτε, είναι βέβαιο ότι αυτό το φαινόμενο τροφοδότησε επίσης και την αναμφισβήτητη άνοδο του συντεχνιακού πνεύματος και τις καταχρήσεις από διάφορες κατηγορίες επαγγελματιών. Όμως, παρ' όλα αυτά, θα πρέπει επίσης ν' αναγνωριστεί ότι, μέσα από αυτή τη νέα πραγματικότητα για την Ελλάδα, μπορεί επιτέλους να οικοδομηθεί σε προοπτική η *συνδικαλιστική διάσταση* του κινήματος των εργαζομένων, ένα στοιχείο του οποίου η έλλειψη έχει βαθύτατα χαρακτηρίσει τη φυσιογνωμία της ελληνικής παραδοσιακής κοινωνίας. Ο νέος συνδικαλισμός κατέληξε ήδη στο να επιβάλλει κάτι που δεν υπήρχε παραδοσιακά στην Ελλάδα: μια κοινωνική αναγνώριση και την κατοχύρωση ενός ρόλου (status) για τους εργαζόμενους μέσα στην επιχείρηση. Οι

Έλληνες εργαζόμενοι βγαίνουν έτσι από μια κατάσταση «ημι-παρanoiμίας» στην οποία βρίσκονταν μόνο και μόνο λόγω της ιδιότητάς τους ως εργαζομένων. Αναγνωρίζονται σήμερα δικαιώματα στη συνδικαλιστική δράση, στα οικονομικά των εργατικών σωματείων, στα μέσα έκφρασης και παρέμβασης, ακόμη και στην οικονομική πορεία των επιχειρήσεων. Οι Έλληνες εργαζόμενοι βγαίνουν έτσι από τη θεσμική και κοινωνική «ανυπαρξία». Και φυσικά, αυτό ήταν κάτι το αναμενόμενο: η εμπέδωση ενός πολιτικού συστήματος και ο εκδημοκρατισμός των θεσμών συνεπάγονται επίσης την εγκαθίδρυση ενός αντικειμενικού συστήματος εργασιακών σχέσεων και ενός προγράμματος εκδημοκρατισμού της δομής των επιχειρήσεων.

Σήμερα είναι πλέον φανερό ότι ο θεσμικός αρχαϊσμός στην Ελλάδα ήταν έκφραση του κοινωνικού αρχαϊσμού της βάσης. Ακόμη και σήμερα, παρά την ταχεία *μισθοποίηση* των εισοδημάτων και της εργασίας, εντούτοις η Ελλάδα συνεχίζει ν' αποτελεί μια ξεχωριστή περίπτωση: το σύνολο των αμοιβών των μισθωτών δεν ξεπερνά το 40% του ΑΕΠ, ενώ στις ευρωπαϊκές χώρες οι μισθωτοί είναι περίπου 90% του ενεργού πληθυσμού κι ελέγχουν άνω του 60% του ΑΕΠ. Στην Ισπανία και την Πορτογαλία, οι μισθοί αφορούν το 52% και το 54% του ΑΕΠ αντίστοιχα.²⁷

Ομοίως, μέσα στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, είναι χαρακτηριστικό ότι για κάθε μέλος του επιχειρηματικού πληθυσμού, που περιλαμβάνει τους εργοδότες, τους ανεξάρτητους και τα βοηθούντα μέλη των οικογενειών τους, αντιστοιχεί στην Ελλάδα λιγότερο από ένας μισθωτός, ενώ στους εννέα υπόλοιπους εταιρους της ΕΟΚ, ο αριθμός των μισθωτών που αναλογεί σε κάθε ενεργό μισθωτό είναι 5,16 άτομα. Στην Πορτογαλία και στην Ισπανία, ο αριθμός αυτός είναι 2,26 και 2,28 αντίστοιχα.²⁸

Αναμφισβήτητα, στην Ελλάδα, στη βάση της κοινωνίας σημειώνεται μια σημαντική εξέλιξη κατά τα τελευταία χρόνια. Παρ' όλα αυτά, το μέγιστο μέρος του εκσυγχρονισμού δεν έχει ακόμη αρχίσει καν να πραγματοποιείται και αυτό όχι μόνον σε σύγκριση με τους εταιρους της ΕΟΚ, αλλά και σε σχέση με τις άλλες χώρες της μεσογειακής Ευρώπης. Η μεγάλη πλειοψηφία των ελληνικών βιομηχανικών μονάδων παραμένουν *οικογενειακά καταστήματα*, με ανυπέρβλητες δυσχέρειες όσον αφορά στη χρησιμοποίηση σύγχρονης τεχνολογίας. Ασφαλώς, ο ρόλος αυτών των επιχειρήσεων είναι *εξισορροπητικός* μέσα στα πλαίσια της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας: οι «βιομηχανίες» αυτές, ενώ προσαρμόζονται πολύ εύκολα και ταχύτατα στην καλή ή κακή οικονομική συγκυρία, όμως δεν μπορούν να ελπίζουν στα σοβαρά ότι θα εξαπολύσουν ένα τεχνολογικό κί-

27. EUROSTAT, *ό.π.*

28. OECD, *Labour force statistics*, *ό.π.* Πάνω σ' αυτό το σημείο βλ. επίσης το κείμενο του Κ. Τσουκαλά, «Η δομή της απασχόλησης», *ΑΝΤΙ*, τ. 260, 11 Μαΐου 1984.

νημα μείζονος σημασίας. Μπορεί οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις να παίζουν ένα ρόλο σημαντικό στη σύλληψη των νεοτερισμών, όμως αναμφίβολα στερούνται της οικονομικής επιφάνειας που είναι απαραίτητη για να επιβάλουν ένα κύμα τεχνολογικών καινοτομιών στο σύνολο της οικονομίας.

XIII. Ο ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

Όσο κι αν φαίνεται περίεργο, στην Ελλάδα η οικονομική ύφεση φέρνει, στην αγορά εργασίας, έναν μεγαλύτερο αριθμό εργαζομένων απ' ό,τι η περίοδος οικονομικής άνθησης.

Πραγματικά, με την επιφύλαξη ότι οι στατιστικές είναι αξιόπιστες, η εξέλιξη του ελληνικού ενεργού πληθυσμού, κατά τη διάρκεια της ύφεσης, μοιάζει αρκετά παράδοξη: κατά την περίοδο της ανάπτυξης, ο αριθμός των οικονομικά ενεργών ατόμων σε σχέση με τον συνολικό πληθυσμό μειώνεται συνεχώς. Από 43,3% το 1960 μειώνεται σε 36,6% το 1972. Αντίθετα, από το 1973, έτος έναρξης της περιόδου ύφεσης, αυτό το ποσοστό δεν παύει να αυξάνει αργά μεν αλλά σταθερά, για να φτάσει το 1983 σε 38,7%. Πρόκειται, χωρίς αμφιβολία για μια εντυπωσιακή εξέλιξη, που βρίσκεται σε καθαρή αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στις δυτικές χώρες. Και η ερμηνεία αυτής της εξέλιξης θα μπορούσε ίσως να βοηθήσει στην κατανόηση των μεταβολών που συντελούνται στη συμπεριφορά της μεσογειακής οικόγενειας.

Απ' ό,τι φαίνεται, το ποσοστό των γυναικών που εργάζονται ακολουθεί την κίνηση ενός ακορντεόν: μειώνεται σε περιόδους άνθησης και αυξάνει σε εποχές ύφεσης.²⁹

Στην Ελλάδα, όπως και στην Πορτογαλία, το τέλος των δικτατοριών και η είσοδος στην περίοδο ύφεσης σηματοδοτούνται από μια σημαντική *τομή* στην εξέλιξη του εργαζόμενου πληθυσμού: ο πληθυσμός αυξάνει απότομα, εξαιτίας της κινητοποίησης των γυναικών. Στην Πορτογαλία, η τομή εκδηλώνεται από το 1974, στην Ελλάδα δε επιβεβαιώνεται από το 1980. Ας το ξεκαθαρίσουμε ακόμα μια φορά, όσον αφορά στην Ελλάδα: ο ενεργός πληθυσμός αυξάνει απότομα, αλλά το ποσοστό οικονομικής δραστηριότητας παραμένει ακόμα ισχυρό σε σχέση με τις ευρωπαϊκές νόρμες. Ο αριθμός των εργαζόμενων γυναικών αυξάνει ταχύτατα επίσης, αλλά το ποσοστό οικονομικής δραστηριότητας των γυναικών παραμένει ακόμα μικρό, συγκρινόμενο μ' εκείνο των γυναικών της Ευρώπης.

Έτσι, στην Ελλάδα του 1971, μία στις πέντε γυναίκες εργαζόταν, ενώ σήμερα εργάζεται το 26% των γυναικών. Κατά την ίδια περίοδο, το ποσοστό των

29. Στο ίδιο.

γυναικών στον συνολικό ενεργό πληθυσμό περνάει από 27%, το 1971, σε 34%, το 1983. Πρόκειται χωρίς αμφιβολία για μια σημαντική για την Ελλάδα αύξηση, αλλά θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι το ποσοστό οικονομικής δραστηριότητας των Ελληνίδων παραμένει μάλλον μικρό σε σύγκριση με αρκετές χώρες.

*Ποσοστό γυναικών
στον συνολικό ενεργό πληθυσμό, 1983*

Σουηδία	46,5%
Η.Π.Α.	43%
Πορτογαλία	41,7%
Καναδάς	41,5%
Γαλλία	40,3%
Ιαπωνία	39,5%
Βέλγιο	38,7%
Γερμανία	38,5%
ΕΛΛΑΔΑ	34%

Οι τομείς στους οποίους προσλαμβάνονται περισσότερες γυναίκες, και που είναι συγχρόνως τομείς που η απασχόλησή τους αυξάνει με ταχείς ρυθμούς, κυρίως από το 1980, είναι οι εξής: εμπόριο, τράπεζες, υπηρεσίες. Η απασχόληση σε αυτούς τους τρεις τομείς συνεχίζει να αυξάνει, ακόμα και σε περίοδο ύφεσης: από 24% της συνολικής απασχόλησης το 1971, περνάει σε 34% το 1982.

Βέβαια μπορούμε να υποθέσουμε ότι η γενική τάση αποσταθεροποίησης των συνθηκών εργασίας σε καιρό ύφεσης ωθεί τους εργοδότες να προτιμούν την πρόσληψη γυναικών. Ωστόσο η άνοδος του ποσοστού των γυναικών στην αγορά εργασίας δεν παύει να αποτελεί ένα γεγονός με ιδιαίτερα σημαντικές κοινωνικές συνέπειες.

Στη σημερινή Ελλάδα, και για ομάδες ηλικίας μεταξύ 20 και 44 ετών, σχεδόν η μία στις δύο γυναίκες δηλώνει οικονομικά ενεργός. Ωστόσο στο εσωτερικό/των ομάδων ηλικίας το ποσοστό ανεργίας των γυναικών είναι σταθερά διπλάσιο από των ανδρών.³⁰

Η σημασία της εισόδου των γυναικών στην αγορά εργασίας δεν θα πρέπει να αναζητηθεί στο επίπεδο του άμεσου οικονομικού συστήματος, αλλά μάλλον στην επίδραση αυτού του φαινομένου στο κοινωνικό, πολιτιστικό και πολιτικό επίπεδο. Πραγματικά, φαίνεται ότι αυτή η οικονομική κινητοποίηση της Ελληνίδας είναι απ' τη φύση της σε θέση να πλήξει τη μοναδική δομή αυτής της χωρικής δομής κοινωνίας: την πατριαρχική οικογένεια.³¹

30. Έρευνα Απασχόλησης, ΕΣΥΕ, Αθήνα 1984.

31. Η παρακμή των δομών της ελληνικής οικογενειακής ζωής συνεχίζεται τα τελευταία χρόνια, παρότι στις δυτικές χώρες παρατηρείται, τελευταία, μια σχετική τάση επιστροφής των νέων στην οικογενειακή ζωή και τις αξίες της. Έτσι, στην Ελλάδα, πέρα από υποθέσεις και θεωρίες για τις ιδεολογίες και το σύστημα αξιών, το γεγονός είναι ότι η ίδια η βάση της οικογενειακής ζωής, δηλαδή η ατομική οικογένεια, συρρικνώνεται σημαντικά:

Όπως δείξαμε πιο πάνω, στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία, η οποία εξακολουθεί να επιβιώνει, παρά και μέσα από τις επιβεβλημένες από τον εκσυγχρονισμό και την εξέλιξη μεταμορφώσεις της, η μόνη κεντρική δομή, κυρίαρχη και πανταχού παρούσα, παραμένει πάντα η μεσογειακή πατριαρχική οικογένεια. Ο κοινωνικός έλεγχος, η πολιτική εξουσία, η οικονομική οργάνωση, τα ιδεολογικά και πολιτιστικά συστήματα ανταποκρίνονται, σε πλάτος και σε βάθος, στον μηχανισμό λειτουργίας αυτής της μοναδικής και αναλλοίωτης δομής, σε αναλογίες και μεταφορές που αναφέρονται στη δική της λογική.

Πατριαρχική κοινωνία, πελατειακό πολιτικό σύστημα, ναρκισσιστικός εθνικισμός, οικονομική ολιγαρχία: όλα αυτά δεν είναι παρά προεκτάσεις, συγκροτημένες σε αντίστοιχα συστήματα, με βάση πάντα τον θεμελιακό πυρήνα της πατριαρχικής οικογένειας. Στη βάση αυτής της πατερναλιστικής κοινωνίας θα βρούμε το πρότυπο της πατριαρχικής οικογένειας και στην καρδιά της τελευταίας, τι άλλο αν όχι την υποταγή και την παθητικότητα της μεσογειακής γυναίκας;

Από τη στιγμή που η γυναίκα απελευθερώνεται από αυτό το αδιαχώριστο σύμπλεγμα πολυσύνθετων σχέσεων, από τη στιγμή που αποστασιοποιείται για να παρουσιαστεί ως υποκείμενο πλέον και όχι ως ενεργούμενο —και σ' αυτό

Μέσος αριθμός μελών ανά οικογένεια στην Ελλάδα

1940	4,25	1971	3,39
1951	4,11	1981	3,20
1961	3,78		

Διαπιστώνουμε με βάση τα στοιχεία αυτά τη συνεχή μείωση του οικογενειακού χώρου *stricto sensu*. Ακόμα, η σημερινή Ελλάδα συγκαταλέγεται μεταξύ των χωρών με το μικρότερο ποσοστό δημογραφικής αύξησης στον κόσμο:

Μέσο ετήσιο ποσοστό δημογραφικής αύξησης, 1980 - 2000

Αλγερία	3,5	Ιρλανδία	1,0	Ολλανδία	0,3
Μεξικό	2,3	Καναδάς	0,9	Γαλλία	0,4
Βραζιλία	1,9	Η.Π.Α.	0,7	ΕΛΛΑΔΑ	0,4
Κορέα	1,4	ΕΣΣΔ	0,7	Αυστρία	0,1
Αργεντινή	1,3	Γιουγκοσλαβία	0,6	Βέλγιο	0,1
Τουρκία	1,9	Ισπανία	0,6	Γερμανία,	-0,1
Ισραήλ	1,6	Πορτογαλία	0,5	Ιταλία	0,1

Είναι φανερό ότι στην Ελλάδα, όπως και αλλού, έχουν κλονιστεί σοβαρά τα θεμέλια της ατομικής οικογένειας. Συνολικά η σύγχρονη Ελλάδα παρουσιάζει την ίδια δημογραφική συμπεριφορά με τη δυτική Ευρώπη, ενώ η οικονομική, κοινωνική, υγειονομική και εκπαιδευτική δομή είναι παραπλήσια με εκείνη μερικών αναπτυσσόμενων χωρών. Εδώ πρόκειται για μια μορφή θεμελιακής *ασυγχρονίας* μεταξύ των συμπεριφορών του πληθυσμού και της κοινωνικής υποδομής: Θα μπορούσαμε άραγε, με βάση αυτή την αντίφαση να εκτιμήσουμε τον δυναμισμό ενός *αναγκαστικού κοινωνικού εκσυγχρονισμού*, λαβαίνοντας υπόψη τόσο τα σημερινά αδιέξοδα όσο και τις συνθήκες του πληθυσμού, οι οποίες αν και αδικαιολόγητες, οπωσδήποτε, δεν παύουν ωστόσο να είναι ιστορικά κατακτημένες;

ακριβώς έγκειται ο νεοτερισμός σήμερα στην Ελλάδα— το αρχέτυπο της παραδοσιακής κοινωνίας, ακόμα κι αν δεν καταρρέει, αντιμετωπίζει πάντως σοβαρές δυσκολίες στη λειτουργία του.

Δεν πρόκειται εδώ να ακολουθήσουμε τον ελληνικό φεμινισμό: αρκεί να διαπιστώσουμε απλώς αυτή την εξέλιξη που εκδηλώνεται αυθόρμητα στη βάση και που αποκαλύπτει την ιστορική διάβρωση των θεμελίων του πατριαρχικού ελέγχου. Σημαντικές αλλαγές στην οργάνωση της καθημερινής ζωής στην Ελλάδα μπορούν να επιβεβαιώσουν, χωρίς δυσκολία, την προοδευτική απώλεια νομιμοποίησης των παραδοσιακών μορφών κοινωνικού, πολιτικού και πολιτιστικού ελέγχου και καταπίεσης.

XIV. Η ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Τέλος, μια τελευταία, αλλά όχι μικρότερης σημασίας, όψη των αλλαγών που συντελούνται στην Ελλάδα είναι η δημογραφική εξέλιξη στο χώρο. Καταρχήν να επισημάνουμε ότι η Ελλάδα παρότι ανήκει στην Ευρώπη εμφανίζει εξαιρετικά υψηλά ποσοστά αστικοποίησης, τα οποία τη φέρνουν, για μια ακόμη φορά, κοντά σε μερικές περιφερειακές χώρες. Ο ελληνικός αστικός χώρος, από τις αρχές της δεκαετίας του '60, δεν παύει να υφίσταται ιδιαίτερα σημαντικούς και ταχείς μετασχηματισμούς. Ο αστικός πληθυσμός μεταξύ 1965 και 1975 αυξάνει κατά 2,5% το χρόνο και μεταξύ 1973 και 1983 κατά 2,6% το χρόνο. Επίσης, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι μια νέα αστικοποίηση εμφανίζεται σήμερα σε βάση περιφερειακή και αποκεντρωμένη, η οποία εξασφαλίζει περιφερειακές οικονομικές προσβάσεις για ένα μεγάλο τμήμα της νέας μεσαίας τάξης. Μεταξύ των παραγόντων που επιτάχυναν αυτή τη διαδικασία περιφερειακής αστικοποίησης θα πρέπει, χωρίς αμφιβολία, να αξιολογήσουμε την επιστροφή των παλιών μεταναστών εργατών, που διώχτηκαν μαζί με τις «περιουσίες» τους απ' τις χώρες υποδοχής εξαιτίας της κρίσης, καθώς και τους αγροτικούς και περιφερειακούς κοινοτικούς πόρους που εισπράττονται από την ΕΟΚ. Οπωσδήποτε, εντυπωσιάζεται κανείς διαπιστώνοντας αυτές τις δημογραφικές μεταβολές: κατά τη δεκαετία 1961 - 1971, ο πληθυσμός ήταν στάσιμος, ή φθίνων, σέ όλα τα διαμερίσματα της χώρας εκτός της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης· όμως, κατά την επόμενη δεκαετία 1971 - 1981, ο πληθυσμός αυξάνει σε 19 διαμερίσματα με ελάχιστο συνολικό ρυθμό 8,8% και για ολόκληρη την εξεταζόμενη περίοδο. Η σημερινή κυβερνητική πολιτική λαμβάνοντας υπόψη το νέο δυναμικό, διανέμει σημαντικούς πόρους στην περιφέρεια για πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία. Βέβαια, η ενίσχυση της περιφερειακής ανάπτυξης, παρότι αποτελεί στροφή κεφαλαιώδους σημασίας για τον καθορισμό ενός εναλλακτικού τρόπου ανάπτυξης, αναπόφευκτα

δεν μπορεί παρά να συμβάλει και στη σταθεροποίηση της νέας μεσαίας τάξης της περιφέρειας: η διεύρυνση των βάσεων και των θεσμών της εξουσίας, που τόσο επίμονα διακηρύσσεται στην Ελλάδα, περνάει επίσης μέσα από την αποκέντρωση.

XV. ΜΕΡΙΚΑ ΠΕΔΙΑ ΠΡΟΣ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ

Αναμφισβήτητα η πρόσφατη εξέλιξη στην Ελλάδα μας κάνει να μιλάμε, ακόμη μια φορά, για ένα «δόλο της ιστορίας»: μια ιστορική διαδικασία που δεν ελέγχεται από κανέναν και που εμφανίζεται άμεσα σαν το αντίθετο από αυτό που πραγματικά είναι. Το παγκόσμιο σύστημα θέτει στην τροχιά του τις εθνικές οικονομίες, και στη συνέχεια χάνει τον έλεγχό τους. Η παραδοσιακή ολιγαρχία βρίσκεται υποχρεωμένη να επιλέξει το δρόμο της συνδεδεμένης ανάπτυξης απ' την οποία τελικά ξεπηδούν οι κοινωνικές δυνάμεις που επιταχύνουν τον μαρασμό της ίδιας.

Στις χώρες της νότιας Ευρώπης, τα στρατιωτικά καθεστώτα και οι δικτατορίες όχι μόνο συνέβαλαν στη φθορά των θεμελίων της παλιάς κοινωνικής τάξης πραγμάτων, αλλά και με μια σειρά οικονομικών νομισματικών και άλλων μέτρων συνέτειναν στην ωρίμανση των ιστορικών δυνάμεων που απεργάζονται την κατάρρευσή της.

Το 1975, ο Νίκος Πουλαντζάς επισήμανε την εμφάνιση στη νοτιοευρωπαϊκή σκηνή μιας νέας αστικής τάξης «εσωτερικού» τύπου.³² Αυτή η «εσωτερική αστική τάξη» παρουσιάστηκε σαν το προϊόν της πρόσφατης ανάπτυξης του καπιταλισμού στην νότια Ευρώπη και *συγχρόνως* σαν ο νεκροθάφτης των στρατιωτικών καθεστώτων, τα οποία ωστόσο την εξέθρεψαν.

Βέβαια, σήμερα, με την απόσταση του χρόνου, αντιλαμβάνεται κανείς ότι αυτό που πραγματικά συνέβη ήταν και παραμένει πάντα πολύ πιο περίπλοκο. Ήδη στην ανάλυσή του ο Νίκος Πουλαντζάς δεν ελάμβανε υπόψη —και φυσικά δικαιολογημένα για εκείνη την περίοδο στο μέσο της δεκαετίας του '70— την ένταση και τη διάρκεια της διεθνούς ύφεσης, ούτε και την αποφασιστική επίδρασή της στις κοινωνίες της νότιας Ευρώπης. Επίσης, έβλεπε τη «χειραφέτηση» της εσωτερικής αστικής τάξης σαν προϊόν της ανάπτυξης μάλλον παρά σαν σύμπτωμα της παρατεταμένης ύφεσης που μόλις άρχιζε. Ακόμα, ξεκινούσε από την υπόθεση μιας προηγούμενης συσσώρευσης παραγωγικού κεφαλαίου «εσωτερικού» τύπου, ενώ σήμερα καταλαβαίνει κανείς χωρίς δυσκολία ότι αν υπάρχει πραγματικά μια ανερχόμενη νέα μεσαία τάξη, αυτή συνδέεται με την άσκηση

32. Βλ. Ν. Poulantzas, *La crise des dictatures*, Maspero, Παρίσι 1975.

ορισμένων λειτουργιών, μάλλον, παρά με ένα ήδη συσσωρευμένο κεφάλαιο, με τη στενή έννοια του όρου.

Αν τα νέα στρώματα προσβλέπουν στην ανάκτηση της εθνικής αγοράς, αν αναπτύσσουν ένα λόγο ανεξαρτησιακό, αυτό αναμφίβολα δεν οφείλεται στο ότι διαθέτουν κατ' ανάγκη ένα κεφάλαιο, που προσπαθούν να το αξιοποιήσουν σ' έναν προστατευόμενο εθνικό χώρο. Η κοινωνική κρίση είναι τόσο βαθιά σήμερα ώστε εμφανίζονται στο προσκήνιο στοιχεία, που το μόνο «κεφάλαιο» που διαθέτουν είναι το «savoir faire» στον τομέα της ιδεολογίας, των τεχνικών γνώσεων, τη συμμετοχή στη διαχείριση κρατικών υποθέσεων ή επιχειρήσεων του δημόσιου τομέα. Αυτή η νέα τάξη δεν μπορεί να θεωρηθεί σαν μια τάξη εθνικών καπιταλιστών, με την αυστηρή έννοια του όρου.

Ωστόσο, η νέα τάξη χαρακτηρίζεται, απ' την ίδια της τη συγκρότηση, από μια εγγενή τάση για προστασία της εθνικής αγοράς, για καλύτερη οριοθέτηση των εθνικών οικονομικών συνόρων: είναι οριστικά πεισμένη ότι από το βαθμό αυτής της οριοθέτησης εξαρτάται, σε τελευταία ανάλυση, το επίπεδο της οικονομικής δραστηριότητας, γενικά, όπως και το μέγεθος της εσωτερικής και της διεθνούς επένδυσης στα πλαίσια της εθνικής οικονομίας. Προς στήριξη αυτής της θέσης, αυτά τα νέα στρώματα προβάλλουν ότι οι ευρωπαϊκές πολυεθνικές θα προτιμούν πάντα να διεισδύουν στην Ελλάδα μέσω εξαγωγής εμπορευμάτων μάλλον παρά μέσω εξαγωγής κεφαλαίων. Υποστηρίζουν επίσης ότι όταν υποχωρούν οι δασμολογικοί ή άλλοι φραγμοί, η οποιαδήποτε επένδυση εκλείπει ανεξάρτητα από την προέλευσή της.

Επίσης, διατείνονται ότι από το 1974, η πολιτική της ένταξης στην ΕΟΚ, που οδήγησε στην προοδευτική μείωση προστασίας του εθνικού οικονομικού χώρου, πληρώνεται συνεχώς μ' ένα αυξανόμενο εμπορικό έλλειμμα στις σχέσεις της χώρας με την ΕΟΚ. Στα πλαίσια αυτής της προβληματικής, η νέα τάξη κατέληξε στην αναγκαιότητα μιας περισσότερο προωθημένης οριοθέτησης του εθνικού χώρου στο εμπορικό πεδίο: θεωρούν ότι μια τέτοια πολιτική θα επέτρεπε την αναζωογόνηση του επιχειρηματικού κλίματος στη χώρα, γεγονός που με τη σειρά του θα ήταν έστω και έμμεσα επωφελές για την ανερχόμενη τάξη των κάθε είδους διευθυνόντων.

Ωστόσο, μια άλλη προσέγγιση σε όρους παραγωγικότητας επιτρέπει επίσης να καταλάβουμε, σ' ένα πιο επεξεργασμένο επίπεδο, τη φύση των κοινωνικών αλλαγών που συντελούνται. Αν η προσέγγιση μέσα από την κυκλοφορία των εμπορευμάτων καταλήγει στην αναγκαιότητα μιας πιο προχωρημένης οριοθέτησης του εθνικού χώρου, η νέα προσέγγιση με όρους παραγωγικότητας επιτρέπει να τοποθετήσουμε τη συζήτηση περί αναγκαιότητας του εκσυγχρονισμού σε ένα πιο συγκεκριμένο επίπεδο. Αν η χώρα έχει σήμερα κατακλυστεί από ξένα εμπορεύματα, αυτό δεν οφείλεται τόσο στον, τελωνειακό και μη, αφοπλισμό της, όσο μάλλον στη μη ανταγωνιστική παραγωγικότητά της. Η αδυναμία της παρα-

γωγικότητας οφείλεται, με τη σειρά της, στον μη εκσυγχρονισμό, ή στον ανεπαρκή εκσυγχρονισμό, των εσωτερικών οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων.

Με την εξαίρεση μερικών εξωστρεφών βιομηχανικών κλάδων, που λειτουργούν υπό συνθήκες τεχνολογικής συμπληρωματικότητας με τις βιομηχανίες του κυρίαρχου ευρωπαϊκού κέντρου, το ελληνικό οικονομικό σύστημα, σαν σύνολο, δεν λειτούργησε ποτέ υπό φορντιστικό καθεστώς επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας, ούτε υπό καθεστώς «αυτόκεντρου ενάρτετου κύκλου». Όμως, είναι αλήθεια ότι το μοντέλο της συνδεδεμένης ανάπτυξης των χρόνων της ευημερίας περιελάμβανε στη βάση του ένα *κεϋνσιανικό κοινωνικό συμβόλαιο*, αρκετά ιδιόρρυθμου τύπου ωστόσο. Αυτό το στοιχείο του *κεϋνσιανισμού μεσογειακού τύπου* είναι ακριβώς εκείνο που κάνει μερικούς, σε συνθήκες παραπλήσιες από πρώτη άποψη, νά εντοπίζουν στη νότια Ευρώπη χαρακτηριστικά ενός «*περιφερειακού φορντισμού*».³³

Στην πραγματικότητα, αν υπάρχει κάτι το *κεϋνσιανικό* ή το *φορντιστικό* ακόμα, στα νοτιοευρωπαϊκά μοντέλα, ή τουλάχιστον σ' αυτό της Ελλάδας, δεν θα πρέπει να το αναζητήσει κανείς στις μορφές οργάνωσης της διαδικασίας εργασίας, ούτε σε μια οποιαδήποτε σχέση μεταξύ αύξησης μισθών και αύξησης παραγωγικότητας, ούτε ακόμα σε μορφές εντατικής συσσώρευσης κεφαλαίου.

Στην περίπτωση μας ο *κεϋνσιανισμός* συνίστατο κυρίως, και ίσως αποκλειστικά, στο ρόλο του κράτους όσον αφορά στη ρύθμιση της ζήτησης και κατά συνέπεια στη διατήρηση του επιπέδου της οικονομικής δραστηριότητας. Στην ελληνική περίπτωση, το κράτος ήταν εκείνο που πρώτο εφάρμοσε μια πολιτική αύξησης των δαπανών, δηλαδή μια πολιτική ανάπτυξης στηριγμένης στη ζήτηση και την υπερκατανάλωση. Ο κλάδος της οικοδομής, για παράδειγμα, υποστηριζόμενος σταθερά από τις κρατικές επιδοτήσεις, απορροφούσε κανονικά μέχρι και το 40% των επενδύσεων σχηματισμού κεφαλαίου. Την ίδια στιγμή, στην Ελλάδα κατά την περίοδο της οικονομικής άνθησης, ο ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου στη βιομηχανία δεν ξεπερνούσε το 2% ή το 3% του ΑΕΠ. Υπό αυτές τις συνθήκες, θα ήταν ιδιαίτερα παρακινδυνευμένο να φανταστεί κανείς, στην Ελλάδα, έστω και σαν προοπτική, έναν «ενάρτετο κύκλο αυτόκεντρου φορντισμού».

Αντίθετα μάλιστα, είναι φανερό σήμερα ότι οικονομίες των χωρών της νότιας Ευρώπης, και βέβαια και της Ελλάδας, βρίσκονται σε μια κατάσταση χαοτικής εξαιτίας του μοντέλου ανάπτυξης που ακολούθησαν.³⁴ Μπορούμε να διαπι-

33. Βλ. A. Lipietz, «Sur les fordismes périphériques de l'Europe du sud», *Cahiers du Cepremap*, τ. 8319/1983· «La crise du fordisme peripherique», *Cahiers du Cepremap*, τ. 8225/1982. Για μια ανάλογη προσέγγιση, εφαρμοσμένη στην περίπτωση της Τουρκίας, βλ. G. Keyder, «La dépendance économique de la Turquie», *Les Tempes Modernes*, αφιέρωμα στην Τουρκία, Ιούλιος - Αύγουστος, τ. 456 - 457.

34. Βλ. Manuela Silva, «Contribution à la définition d'un style méditerranéen du développement», *Colloque Unitar sur le futur de la région méditerranéenne*, Νάπολι 1983.

στώσουμε ότι η απουσία αλληλεξαρτώμενων παραγωγικών διαδικασιών σ' εθνικό επίπεδο είναι, σήμερα, δραματικότερα αισθητή απ' όσο ήταν πριν 20 χρόνια, και τούτο λόγω της επιδείνωσης του *εύθραστου* και *τρωτού* χαρακτήρα του οικονομικού συστήματος.

Στην Ελλάδα αυτός ο ανολοκλήρωτος κευνσιανισμός, δηλαδή η ρύθμιση μέσω επέκτασης των μέσων πληρωμών, μπόρεσε να υπάρξει όχι χάρη στην προκαταβολή μελλοντικής αποταμίευσης, αλλά χάρη στή μεταβίβαση εισοδημάτων από το εξωτερικό. Για να το πούμε αλλιώς: η σταθερή χρηματιστική κατάσταση της χώρας επέτρεπε μια πολιτική ενεργοποίησης της οικονομίας μέσω επέκτασης της ζήτησης. Ωστόσο αυτή η επέκταση δεν είχε καμιά σχέση ούτε με την πραγματική ούτε με τη μελλοντική αποταμίευση, αλλά αποτελούσε μια πραγματική φυγή προς τα εμπρός, χρηματοδοτούμενη από τη συνεχή εισροή συναλλάγματος από το εξωτερικό. Ήταν μια κατάσταση υπερ-ρευστότητας που δεν οδηγούσε κατ' ανάγκη σε μετασχηματισμούς, όσον αφορά στην οργάνωση της διαδικασίας παραγωγής και εργασίας.

Η διαδικασία εργασίας οριακά μόνο τροποποιήθηκε, μέσα σ' ένα οικονομικό περιβάλλον, όπου η συντριπτική πλειοψηφία των βιομηχανικών επιχειρήσεων παραμένουν και σήμερα ακόμα οικογενειακού χαρακτήρα με λιγότερους από 9 απασχολούμενους ανά επιχείρηση. Οι βιομηχανικοί μισθοί, που εξελίχθηκαν ανεξάρτητα από την παραγωγικότητα, καθυστέρησαν σε μεγάλη έκταση και για μακρά περίοδο, η οποία συνέπεσε μάλιστα με το απόγειο της οικονομικής άνθησης· μια οικονομική άνθηση που βρήκε πολιτικό στήριγμα σε μορφές στρατιωτικών καθεστώτων και δικτατοριών. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο νοτιοευρωπαϊκός κευνσιανισμός αναφέρεται στις συνθήκες που κατέστησαν δυνατή την πολιτική αύξησης των δαπανών του κράτους ως ρυθμιστή της συνολικής ζήτησης και φυσικά επίσης στις ειδικές μορφές, υπό τις οποίες κατανεμήθηκε η αύξηση αυτή της ζήτησης, στις διάφορες βαθμίδες της εθνικής οικονομίας.

Πραγματικά, σε μια οικονομία όπου κυριαρχούν, σε μεγάλη έκταση, οι μη-μισθωτές μορφές εργασίας και εισοδήματος, είναι σχετικά εύκολο να διανεμηθούν οι αυξήσεις της συνολικής ζήτησης, να «υπερθερμανθεί» η οικονομική δραστηριότητα, να προσανατολιστούν τα εισοδήματα στη διαρκή υπερκατανάλωση, χωρίς να μετατραπεί το σύστημα των εσωτερικών τιμών, χάρη στις αυξουσες υπερείσασαγωγές, που επιτρέπει ο όγκος του διαθέσιμου συναλλάγματος και χωρίς αντίστοιχη αύξηση του ύψους των μισθών.

Κατά συνέπεια, αν το κευνσιανικό συμβόλαιο, στις χώρες της δυτικής και βόρειας Ευρώπης πήρε τη φορντιστική μορφή, δηλαδή ένα είδος κοινωνικού συμφώνου μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας με αντικείμενο το μοίρασμα των οφελών της παραγωγικότητας, την κρατική χρηματοδότηση των κοινωνικών παροχών και ένα εντατικό καθεστώς συσσώρευσης, στις χώρες της νότιας Ευρώπης, αντίθετα, ο κευνσιανισμός παρουσιάστηκε σαν μια συμμαχία μεταξύ της παρα-

δοσιακής ολιγαρχίας και των μεσαιών στρωμάτων με στόχο το μοίρασμα των εισοδηματικών προσόδων, που μεταβιβάζονταν από το εξωτερικό.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, τα οφέλη της παραγωγικότητας παρέμειναν σχετικώς περιορισμένα, μοιράστηκαν άνισα και δεν μπόρεσαν να χρηματοδοτήσουν ένα κράτος «ευημερίας»: κατ' αυτόν τον τρόπο, στη νότια Ευρώπη δεν ίσχυσε ποτέ ένα καθεστώς εντατικής συσσώρευσης, και οι κεϋνσιανές μορφές ρύθμισης δεν κατόρθωσαν να θεμελιώσουν τις συνθήκες που προσδιορίζουν τον φορντισμό. Αντίθετα, μάλιστα, αυτή η μορφή ανάπηρου κεϋνσιανισμού μεταφραζόταν αναπόφευκτα σε μια κατάτμηση της δομής των εισοδημάτων και της εθνικής αγοράς: μια μερίδα των εισοδημάτων δεν κατορθώνει να ανταποκριθεί στις βασικές ανάγκες, ενώ μια άλλη δαπανάται μανιωδώς σε προϊόντα εισαγόμενα από το εξωτερικό. Αυτό οδηγεί φυσικά σε κατάτμηση του συστήματος τιμών και της εθνικής παραγωγικής δομής. Στο πλαίσιο αυτών των πολλαπλών ασυνεχειών, ο δυναμισμός της εσωτερικής αγοράς αφήνει πάντα ανικανοποίητο έναν σημαντικό αριθμό καταναλωτών, αφήνει τις βιομηχανίες να χρησιμοποιούν μερικά μόνο την παραγωγική τους δυναμικότητα και αφήνει, τέλος, τα προϊόντα του εξωτερικού να εισάγονται μαζικά.

Αυτή η ανάλυση επιτρέπει να καταλάβουμε ότι το σύστημα που εγκαθιδρύθηκε στην Ελλάδα από τις αρχές της δεκαετίας του '60 δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει με μια ενιαία πολιτική, σύμφωνα με το φορντιστικό μοντέλο, και το ζήτημα της συσσώρευσης και το ζήτημα των αγορών. Θα μπορούσαμε μάλιστα να συμπεράνουμε ότι η αποτυχία του μοντέλου της συνδεδεμένης ανάπτυξης προήλθε από την αδυναμία του να μετασχηματιστεί σε φορντιστικό μοντέλο, στο οικονομικό και στο κοινωνικό επίπεδο. Θα παραδεχθούμε λοιπόν μαζί με τον Alain Lipietz, ότι η αιτία του αδιεξόδου των νοτιοευρωπαϊκών μοντέλων ήταν «κυρίως ο ανεπαρκής μετασχηματισμός των εσωτερικών κοινωνικών σχέσεων: η εισαγωγή των τεχνολογικών προδιαγραφών του κέντρου δεν συνοδεύθηκε από την υιοθέτηση της αντίστοιχης μισθωτής σχέσης και οι εθνικές ελίτ δημιούργησαν μια πολύ κατατμημένη αγορά».³⁵

Συμπερασματικά, στις χώρες της νότιας Ευρώπης ο εκσυγχρονισμός των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων όχι μόνο δεν πραγματοποιήθηκε την εποχή της οικονομικής άνθησης, αλλά επιπλέον η απουσία του υπονόμευσε τα μοντέλα ανάπτυξης και οδήγησε στη σημερινή τους κατάρρευση. Θα συμφωνήσουμε ακόμα μια φορά με τον Alain Lipietz ότι στις χώρες της νότιας Ευρώπης «δεν πυροδοτήθηκε ο ενάρετος κύκλος της εντατικής συσσώρευσης και βάθυνε η απόσταση που χωρίζει την παραγωγικότητά τους από εκείνη του κέντρου».³⁶

Με άλλα λόγια, το σημερινό αδιέξοδο της νότιας Ευρώπης, με όρους οικο-

35. Βλ. Lipietz, *Sur les fordismes périphériques...*

36. Βλ. Lipietz, *ό.π.*

νομικούς, είναι το αδιέξοδο μιας καθυστέρησης στη σχετική παραγωγικότητα: καθυστέρηση οφειλόμενη στον ανεπαρκή εκσυγχρονισμό των εσωτερικών οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων.

Η σύγχρονη Ελλάδα, παρ' όλη την οικονομική στασιμότητα και την κοινωνική και πολιτισμική αποσύνθεση που τη μαστιίζει, θα μπορούσε ωστόσο να αντιμετωπίσει την, για πολύ καιρό, απωθημένη υπόθεση του εκσυγχρονισμού, σε όλα τα επίπεδα, ξεκινώντας από μερικά πραγματικά πεδία που αναδεικνύονται αυτόν τον καιρό στη βάση της κοινωνίας. Αυτός ο εκσυγχρονισμός στην περίπτωση της Ελλάδας εννοείται με την ελάχιστη έννοια του ξεπεράσματος των οικονομικών και κοινωνικών ασυνεχειών μέσω μιας βαθιάς αναδιάρθρωσης της εξουσίας και του θεσμικού της δικτύου προς την κατεύθυνση της διεύρυνσης των βάσεων τους. Εκδημοκρατισμός στο πολιτικό και θεσμικό σύστημα, στις επιχειρήσεις, στην εκπαίδευση, στο σύστημα της κοινωνικής προστασίας, στο σύστημα της πληροφόρησης: δεν πρόκειται παρά για μερικά αναγκαία πρώτα βήματα προς μια πιο ουσιαστική οικονομική και κοινωνική ανανέωση.³⁷

Στην ανάλυση που προηγήθηκε είδαμε ότι ο δυναμισμός της παλιότερης ανάπτυξης στηριζόταν σε αυταρχικές και καταπιεστικές μορφές κράτους, γεγονός που απέκλειε προοπτικές κοινωνικής ανανέωσης και εκσυγχρονισμού. Αντίθετα, σήμερα, βλέπουμε ότι η δημοκρατία εγκαθίσταται χωρίς δυναμισμό, μέσα σε κοινωνική κατατονία και αποστράτευση: θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι αυτός ο τύπος *κατατονικής δημοκρατίας* δεν αντιστοιχεί στην ωριμότητα, αλλά μάλλον σε μια φάση κοινωνικής παρακμής.

Η νομιμοποίηση της παραδοσιακής τάξης πραγμάτων, του αυταρχισμού και της καταπίεσης, που συνέτριψε την ορμή τόσων παλιότερων γενιών, αυτή η νομιμοποίηση — η αναχρονιστική βέβαια, αλλά που δεν παύει να είναι νομιμοποίηση — σήμερα διαλύεται στα εξ'ων συνετέθη. Στη θέση της εκδηλώνεται μια βαθιά κρίση ηγεμονίας, στη βάση της κοινωνίας, με τη μορφή γενικής κρίσης των ιδεολογιών, κρίσης που προσβάλλει καταρχήν όλες τις πολιτικές παρατάξεις, αλλά ιδιαίτερα την παραδοσιακή αριστερά. Τυπικά συμπτώματα της αμηχανίας που επικρατεί, αποτελούν, αναμφίβολα, οι προσπάθειες να αναστηθούν τα παλιά συγκινησιακά σύμβολα της αντιναζιστικής αντίστασης, του σίγουρα ηρωικού παρελθόντος των αγώνων της αριστεράς καθώς και η σταθερή αναφορά σ' έναν πρωτόγονο αντιιμπεριαλισμό.

Ο εκδημοκρατισμός στην Ελλάδα προχωράει μέσα σ' ένα *κατατονικό κλίμα* απουσίας δυναμισμού και χωρίς να έχει ακόμα αποκατασταθεί μια νέα κοινωνική νομιμοποίηση.

37. Αυτή τη προοπτική έχουν επισημάνει επίσης οι G. Appighi, C. Keyder και Im. Wallerstein στο κείμενό τους «Southern Europe in the World-Economy in the Twentieth Century: Political and Social Transformations», Colloque de l'Unitar, Νάπολι 1983.

Πάντως, τίποτα δεν μας εμποδίζει να δεχτούμε ότι η ανασύνθεση στην Ελλάδα ακολουθεί τον αντίθετο δρόμο από εκείνον που διδάσκουν τα εγχειρίδια: η πολιτική νομιμοποίηση της δημοκρατίας είναι εκείνη που θα πρέπει αναγκαστικά να στηρίζει τις κοινωνικές διεργασίες για την αναζήτηση και τον καθορισμό ενός συστήματος νέων νομιμοτήτων σε όλα τα επίπεδα: οικονομικό, κοινωνικό, θεσμικό, πολιτισμικό, εκπαιδευτικό, γλωσσολογικό κλπ.

Μ' άλλα λόγια, η κοινωνική ανανέωση αρχίζει με την τυπική αναγνώριση και εγγύηση ενός ιδιαίτερου status για τον κάθε πολίτη χωριστά: στην επιχείρηση, στο σχολείο, στα πανεπιστήμια, στους θεσμούς, στις επικοινωνίες, στην πόλη. Είναι προφανές ότι αυτό το σύνολο ανανεωτικών μεταρρυθμίσεων θα καθορίσει τη ζωντάνια και την αποτελεσματικότητα του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος.

Ωστόσο, θα σημειωθεί ότι ακόμα κι αν ο εκσυγχρονισμός επιβληθεί τελικά στην Ελλάδα σαν ο μοναδικός δρόμος επιβίωσης, ακόμα κι αν αυτή η διαδικασία έχει ήδη ξεκινήσει σε διαφορετικούς τομείς, δεν υφίσταται καμιά ιστορική αναγκαιότητα αλλά ούτε και καμιά πιθανή πρόβλεψη όσον αφορά στα αποτελέσματά της. Η ιστορία μας παρέχει εντυπωσιακά παραδείγματα επαναστροφής και επανάπτωσης: η τελική έκβαση ενός ιστορικού στοιχήματος δεν είναι ποτέ εκ των προτέρων γνωστή. Για τη χώρα συνολικά, δίπλα στα κινήματα ιστορικής προόδου, μπορούν πάντα να υπάρχουν και κινήματα οπισθοδρόμησης. Χώρες που, μια δεδομένη στιγμή, βρίσκονται στην πρωτοπορία των εκσυγχρονιστικών διαδικασιών, είναι δυνατό να γνωρίσουν κάποτε αντισυγχρονιστικές αντιδράσεις και να βρεθούν απότομα στο άλλο άκρο, τον συντηρητισμό. Η Ισπανία, από τη δεκαετία του '30, γνώρισε μια τέτοια οπισθοδρόμηση. Το ίδιο και η Πορτογαλία, σχεδόν παράλληλα με την Ισπανία, και ακόμα πιο πρόσφατα η Αργεντινή... Δεν μπορεί, ίσως, κανείς να σταματήσει την ιστορία, όμως οι περιπέτειές της, μερικές φορές, πληρώνονται τελικά σε χρόνο...

Αν στη σημερινή Ελλάδα εκδηλώνεται αναμφισβήτητα μια θέληση και μια δυνατότητα εκσυγχρονισμού, δεν μπορεί να υπάρξει καμιά βεβαιότητα όσον αφορά στην επιτυχία αυτής της διαδικασίας.

Σήμερα αυτή η υπόθεση δεν είναι παρά μια ελπίδα κι ένα στοίχημα. Αν αυτή η υπόθεση καταλήξει σε αδιέξοδο, όπως τόσες άλλες πριν απ' αυτή, ή αν ακόμα εκπνεύσει πριν εκπληρώσει τους στόχους της, τότε δεν μπορούμε να αποκλείσουμε και μια συντηρητική ανασύνθεση: αυτή θα έβρισκε τον τρόπο να επιβληθεί και σε μια τέτοια περίπτωση, βέβαια, η κοινωνική διεργασία θα υποχρεωνόταν να ξαναρχίσει απ' την αρχή.

(Μετάφραση από τα γαλλικά: Σ. Δρόσος)